

Problem historiografske upotrebe koncepta totalitarizma

Tomić, Sara

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:578764>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Sara Tomić

Problem historiografske upotrebe koncepta totalitarizma

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Branimir Janković

Zagreb, veljača 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

Sara Tomić

Sadržaj

UVOD	1
Metodološki pristup	3
SUVREMENA HISTORIOGRAFIJA – METODOLOŠKI ZAKRETI I KRITIKE	4
Prednosti i ograničenja povijesne znanosti	4
Odnos historije i društvenih znanosti	8
POJMOVNO ODREĐENJE TOTALITARIZMA I GENEZA KONCEPTA	12
Geneza koncepta totalitarizma	13
Historijsko-genetički pristup: Hannah Arendt „Izvori totalitarizma“	18
Funkcionalistički pristup: Brzezinski – Friedrich „Totalitarna diktatura i autokracija“	31
HISTORIOGRAFSKA PERSPEKTIVA: IGNORIRANJE ILI PRIHVAĆANJE	44
Kritika postojećih modela	44
Sto godina kasnije	50
SUVREMENA APORIJA KONCEPTA TOTALITARIZMA	57
BIBLIOGRAFIJA	60
SAŽETAK	62
SUMMARY	63

UVOD

Totalitarizam je, promatrajući ga iz pojmovnog aspekta, preplavio primarno politički i javni diskurs, što dodatno otežava njegovo razumijevanje, s obzirom na distorzije koje doživljava od strane pojedinih aktera. Upotrebu zasigurno ne olakšava i činjenica kako je totalitarizam primarno filozofski pojam. Upravo filozofska strana pojma onemogućava njegovu ispravnu upotrebu iz dva razloga: 1) sažete i krute, čak i antifilozofske, udžbeničke definicije omogućavaju manipulaciju samim pojmom u različite svrhe, pa čak i limitiranom primjenom dok 2) filozofija sama onemogućava shvaćanje pojma od strane šire zajednice. Pitanje koje se nameće jest kako pomiriti navedena dva zahtjeva: kako doći do shvaćanja punine pojma, koje pretpostavlja adekvatnu upotrebu koncepta ne samo u historiografiji već i u drugim disciplinama, u obimu koji će biti shvatljiv široj populaciji, te u konačnici, koja je trenutna uloga znanosti u cijeloj toj priči, ako znanost promatramo kao domenu kojoj je cilj spoznaja i širenje te spoznaje.

Fokus će primarno biti na povijesti kao znanosti, raspravljajući o njezinom razvoju i dometima u suvremeno doba. Povijest kao disciplina ovdje ima posebnu ulogu, s jedne strane njezin narativni aspekt predstavlja efektivan kanal za širenje spoznaja, dok s druge strane, u želji da se zadrži primat znanstvenosti, uslijed pritiska javnosti i dijela znanstvene zajednice, zazire od susreta s apstraktnim i onim nedokazivim, što je i djelomični rezultat tradicionalne nesklonosti historiografije prema teorijama i upotrebi konceptata. Unatoč promjenama koje su zahvatile historiografiju unazad zadnjih 70 godina (zbog kojih je inicijativa za upotrebom koncepta iz drugih društvenih znanosti snažnija), primat činjenica je neosporan, što se može objasniti i sa ljudskom potrebom za istinom i percepcijom povijesti kao one znanosti koja to može omogućiti. Totalitarizam je pritom jedan od najproblematičnijih konceptata: od njegove pojave, istraživanja pa transformacije u političko oruđe, oduvijek je predstavljao zahtjevan teren, ne samo zbog osjetljivosti teme, već i nepostojanja konačne definicije, koja bi udovoljavala svim kriterijima koje sam pojam pokriva. Nekim disciplinama, poput politologije, put je bio malo jednostavniji, definirajući totalitarizam kao novi politički poredak, njegove karakteristike mogle su se kristalizirati u usporedbi s drugim političkim poretcima promatrajući već zadane parametre koji neki poredak definiraju kao politički. Međutim, povijesti kao disciplini, od koje se još uvijek očekuje da u potpunosti opiše povijesno iskustvo društva i pojedinca te okoline unutar koje djeluju, ostao je zadatak da spoji krutu definiciju sa osobnim iskustvom, to jest da totalitarizam

opiše od razine političkog poretka do osobnog iskustva pojedinca, kao i brojne specifične slučajeve i prijelazne oblike. Spuštajući se pritom sa makrorazine na mikrorazinu, povijest se suočava s problemom filozofije i ljudske percepcije, sjećanja i zahtjeva za istinom. Upravo se potreba za istinom, promatranje povijesti u terminima istina/laž, postavlja kao najveći kamen spoticanja za bavljenje pojmom totalitarizma. Ono što je totalitarizam predstavljao, kao politički poredak jest upravo predstavljanje konačne istine i to je ono što ga je istovremeno činilo izuzetno uspješnim i opasnim. Istina tako postaje središnjim pojmom i totalitarizma i povijesti; dodirna točka koja proizlazi iz zahtjeva za potvrđivanjem istine naspram laži, što u konačnici, ukoliko je konačna istina središnji cilj historiografije, i historiografiju čini potencijalno totalitarnom, s obzirom na njezina spoznajna ograničenja, ali i instrumentalnu upotrebu.

Polazeći od posljednje pretpostavke, svrha je ovog rada ukratko predstaviti proučavanje i problem primjene koncepta totalitarizma u suvremenoj historiografiji, prateći pritom definiranje koncepta u filozofiji i politologiji, kao i razvoj same historiografije, s obzirom da su promjene u disciplini utjecale i na status navedenog pojma, koji je u pojedinim vremenskim razdobljima predstavljao i točku prijepora u znanstvenoj zajednici. Početnu točku predstavlja rad povjesničara Enza Traversa, koji u svom članku „Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta“ nudi kratak povijesni pregled statusa pojma u historiografskoj zajednici, navodeći pritom ključne autore. Polazeći od navedenog popisa, cilj je odgovoriti na iduća pitanja: Kako se mijenjao historiografski pristup pojmu totalitarizma? Što čini totalitarizam toliko apstraktnim i prijepornim pojmom? Koje mane historiografskog pristupa bavljenje totalitarizmom otkriva? Što je uzrok padu interesa u znanstvenoj zajednici za konceptualno bavljenje totalitarizmom, ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da takve teme uvijek postižu veći interes javnosti, što ujedno omogućava i popularizaciju određene znanosti. I u konačnici, koji je budući status pojma totalitarizma u historiografiji, hoće li znanost posrnuti pred težinom zadatka ili će se fokusirati na rasvjetljavanje i širenje spoznaje o totalitarizmu, ne samo kao poretku i ideologiji, već u njegovom totalitetu, što je zapravo i svrha historije. Potraga za odgovorima pritom nadilazi problematičnost upotrebe samo jednog pojma, ona neizbježno otvara i pitanje odnosa historiografije prema upotrebi koncepta i teorija iz drugih društvenih znanosti, štoviše u fokus dovodi i mogućnosti te ograničenja interdisciplinarnog pristupa.

Metodološki pristup

Metodološki pristup koji će biti zastupljen u ovom radu uvelike se oslanja na postavke političke i intelektualne historije, primarno na njihove poddiscipline historiju političkog jezika i historiju političke misli. Osim karaktera samog pojma, koji inzistira na interdisciplinarnosti, nakon kratkog pregleda razvoja suvremene historiografije i izazova sa kojima se suočavala, fokus će biti na implementaciji društvenih koncepata, naročito totalitarizma, u historiografski vokabular te utjecaju tih promjena na historiografsku analizu, vodeći se pritom radovima iskusnih historiografskih metodičara i teoretičara poput Petera Burkea, Marca Blocha, Keitha Jenkinsa, dok hrvatska historiografska perspektiva proizlazi iz nezaobilaznih radova povjesničarke Mirjane Gross (*Historijska znanost i Suvremena historiografija*).

Potaknuti raspravama o statusu historije kao znanosti, naročito uslijed poststrukturalističke i postmodernističke paradigme, vodeći se pritom koracima koje predlažu Marc Bloch i Keith Jenkins, cilj je prikazati različite perspektive istraživanja koncepta totalitarizma. Prateći Traversovu podjelu, u radu će biti prikazane dvije studije slučaja totalitarizma, koje su, po autorovu mišljenju, najdominantnije u društvenim znanostima: filozofska studija Hannah Arendt *Izvori totalitarizma* (1951) te politička studija Zbigniewa Brzezinskog i Carla J. Friedricha *Totalitarian dictatorship and autocracy* (1956). Navedene studije su motivirale rasprave zadnjih nekoliko desetljeća, te ujedno reflektiraju već spomenutu problematiku koncepta totalitarizma: filozofski aspekt naspram pragmatičnog, to jest, problem upotrebe pojma u društvenim znanostima. U metodološkom smislu, navedeni autori i djela prikazuju različite pristupe proučavanja koncepta totalitarizma: funkcionalistička i historijsko-genetička teorija (Traverso, 2018), a cilj je pomoću njih odgovoriti na postavljena pitanja i prikazati ograničenja i potencijale njihove upotrebe u historiografiji.

Polazeći od pozitivne afirmacije Jenkinsove tvrdnje „jedna prošlost – mnogo historija“ cilj je odgovoriti na iduća pitanja: Uvjetuje li karakter pojma totalitarizma istraživački pristup? Iz čega proizlazi ambivalentnost pojma? Što je zajedničko svim istraživanjima totalitarizma? Koji je odnos totalitarizma i povijesti? Koji se historiografski problemi kristaliziraju u istraživanju totalitarizma? Koji su potencijali daljnjih istraživanja?, i u konačnici, Postoji li društvena potreba za historijskim istraživanjem totalitarizma?

SUVREMENA HISTORIOGRAFIJA – METODOLOŠKI ZAKRETI I KRITIKE

Prednosti i ograničenja povijesne znanosti

„Povijesna činjenica je čestica prošle stvarnosti, dakle materija predmeta historijskog istraživanja. Kada ne bi bilo tako, djelatnost povjesničara sastojala bi se u ideološkoj ili književnoj konstrukciji na temelju izmišljenog predmeta, tj. bila bi satkana od fikcije i mašte“ (Gross, 1980: 213).

Povijesni konsenzus činjenicu određuje kao nešto što je doista postojalo u prošlosti, nešto što obuhvaća opće i pojedinačno, konkretno i apstraktno (Gross, 1980: 214). Pritom, kao što ističe Gross, nije svaka povijesna činjenica relevantna za historiografsko istraživanje, stoga se nužno uvodi kategorija historiografskog fakta – „fakta koji je legitimiran historiografskim istraživanjem na povijesnim izvorima i koji svoj smisao zadobiva u odnosu sa rekonstrukcijom cjeline/strukture kojoj pripada“ (Gross, 1980: 215). Cilj je svakog historioografa, kao i svake znanosti, da postigne što istinitiju spoznaju o predmetu svog istraživanja, udovoljavajući pritom potrebi ljudske spoznaje da slažući „mozaik djelomičnih istina utvrdi apsolutnu istinu“ (Gross, 1980: 239). Pritom treba biti svjestan ograničenja; najveći domet je relativna istina koja proizlazi iz podudarnosti istraživačke spoznaje sa povijesnim činjenicama, što je ujedno uvjetovano naravi prošlosti same, kao objekta istraživanja.

U kantovskoj i weberijanskoj maniri, logika istraživanja nameće formalne umjesto materijalnih kriterija, koji predstavljaju konsenzus na temelju kojih operira svaka objektivna znanost (Iggers, 2014: 94). Jednako kao i sve društvene znanosti, povijest se suočava i ograničena je konceptom generalizacije i totaliteta kojem stremi, s obzirom da njezin primarni alat – činjenice – karakterizira neponovljivost i jedinstvenost (Gross, 1980: 339). Neponovljivost i jedinstvenost neophodno se odnosi i na novo težište historiografije - egzistencijalna iskustva pojedinačnih ljudi, dotad isključenih iz konvencionalne povijesti na račun vodećih ličnosti te, kako tvrdi Iggers, „bezličnih ekonomskih i društvenih struktura“ (Iggers, 2014:12). Konvencionalna povijest, u ovom kontekstu, predstavlja primarno političku povijest, koncentriranu na „velike aktere“, ali i pojedine razvojne faze ekonomske i socijalne povijesti, obilježene dominacijom makrohistorijskih istraživanja historije (društvene strukture, ekonomski zakoni, procesi, itd.) nad pojedinačnim iskustvima ljudi, to jest mikrorazinom.

Zaokret na području historiografskih istraživanja neosporno dolazi s pojavom „Anala“ te pripadnika tog kruga koji oslanjajući se na novo poimanje vremena, gdje se ono ne promatra više kao jednodimenzionalno kretanje iz prošlosti u budućnost, fokus stavljaju na kulturnu povijest, čime je omogućeno preispitivanje dotadašnjih postavki moderne socijalne povijesti (Iggers, 2014: 43-44). Glavni alat pritom predstavlja diskurs, to jest svijest o postojanju određenog narativa i njegovoj funkciji oblikovanja narativne političke povijesti i povijesti ideja, osnaženo antropološkim poimanjem kulture. Produbljivanjem tema i služeći se pojmovnim i metodološkim sredstvima iz drugih znanosti, omogućeno je brisanje granica između pojedinih disciplina, a sve u svrhu prikaza „totalne historije“ čiji je zadatak prikazati „isprepletenost i povezanost različitih komponenti zajedničkog života ljudi unutar jedne epohe“ (Gross, 1996: 239). Iz znanstvene perspektive, ovaj obrat predstavlja obračun na dvije fronte: s jedne strane sa znanostima koje historiografiju vide kao „proizvoljno pripovijedanje povjesničara“ (Gross, 1996: 218), te s druge strane, sa dijelom vlastite struke koji, u nemogućnosti da primijeni zakone prirodnih znanosti na područje vlastitog djelovanja, odbacuje mogućnost spoznaje povijesne zbilje. Sa skepticima unutar vlastite struke raspravlja Marc Bloch u svom djelu *Apologija historije ili zanat povjesničara*, svojevrsnom metodološkom priručniku, koji razrađuje slabe točke historije: probleme historijske nepristranosti i historijske analize te u konačnici, definicije i zadaće historije. U pozadini cijelog djela krije se ključan problem, koji je kasnije dodatno naglašen u postmodernističkoj kritici, a to je određena vrsta unutarnjeg sukoba u povjesničaru između dvostrukosti perspektive i dvostrukosti jezika – nastaje jaz između vlastite perspektive i jezika te perspektive i jezika proučavanog vremena te utjecaj tog loma na djelovanje i reproduciranje rezultata. Međutim, ključna misao vodilja u premošćivanju tog jaza jest, prema Blochu, poštivanje ciljeva historijske analize: razumjeti, a ne suditi (Bloch, 2006: 133-134). Iako je prošlost po definiciji „danost koju više nitko neće promijeniti“ (Bloch, 2006: 76), zadatak je povjesničara da, oslanjajući se pritom na kritičku metodu, kao središnji objekt povijesnog istraživanja vidi čovjeka, koji se jednako kao i spoznavanje prošlosti, neprestano mijenja i usavršava (Bloch, 2008: 51).

Kritika iznutra, osim što je rezultirala revidiranjem nekih postojećih istraživanja i uvođenjem novih tema u istraživački korpus, historiografiju je prinudila da se nosi u korak s promjenama i izazovima u već postojećim paradigmama. Najzanimljiviji izazov, pa i danas, svakako predstavlja postmoderna i lingvistički obrat, poglavito kritika prosvjetiteljske ideologije i pozitivizma. Radikalni pluralizam i relativizam, neprihvatanje istine i objektivnosti, degradira dotadašnju zadaću historiografije da „preko svjedočanstava izvora traži obavijesti o povijesnoj

zbilji“ (Gross, 1996: 323). Postmodernisti smatraju kako je historiografija utemeljena na uspomenu, riječima i tekstovima koje je moguće obraditi isključivo metodom dekonstrukcije, tražeći razlike u interpretacijama i nepodudarnosti između jezika kojim sadašnjost govori o prošlosti i između prošlosti same. Prošlost za njih predstavlja niz slučajnosti, a ne proces koji ima smisleno kretanje, a sam smisao povijesti nikada ne može biti odgonetnut. Jezik ponovno postaje ključan; on predstavlja medij za posredovanje smislenog znanja koje se može historijski spoznati i prikazati, međutim ključan je zaokret u tome da postmodernisti inzistiraju na primatu jezika: jezične strukture određuju čovjeka i njegove misli, štoviše u skladu sa Sausserovim učenjem – strukture u potpunosti određuju pojedinca (Gross, 1996: 324). Pojedinac se izražava pomoću već postojećeg jezika, stoga neke stvari, primarno iskustva, bivaju neizrečene i limitirane su postojećim jezičnim izričajem. Inzistiranje na jeziku u središte povijesnog istraživanja stavlja tekst, degradira se uloga konteksta i autorovih motiva djelovanja; želja da se otkrije „skrivena poruka teksta“, predstavlja povjesničarev narativ koji onemogućava istinit i objektivni prikaz jer polazi iz vlastite jezične perspektive (Gross, 1996: 331). Posljedica lingvističkog obrata tako biva poricanje ideje da se historiografija odnosi na stvarnost te se zbog nepostojanja kriterija istine, povijesna znanost izjednačava sa filozofijom povijesti (Iggers, 2014: 93). Istina, koja je u skladu s prirodom i društvom ne može biti otkrivena, već je ona proizvedena od strane onih koji imaju moć. Pojam moći, u korelaciju sa istinom i znanjem, uvodi Michael Foucault, i upravo otvaranje te problematike predstavlja najveći preokret u historiografiji. Iako je i za Maxa Webera moć integrativni dio društva, ona izvire iz odnosa moći, fokus dotadašnjih istraživanja uglavnom je obuhvaćao analizu društvenih odnosa, ekonomske izvore i kulturna ispoljavanja te moći, ali sada prvi puta promatramo suptilne i skrivene obrasce moći. U fokusu su potpuni lomovi bez kontinuiteta; svaki period i svaku strukturu obilježava specifična dinamika odnosa moći koji je konstituirala određeni diskurs. Po prvi puta se razmatra kreativna uloga moći: moć stvara istinu kao vlastitu funkciju, štoviše legitimaciju (Gross, 1996:328). Istina tako postaje izraz moći, a historiografsko istraživanje nikada neće moći dokučiti povijesnu istinu, jer u konačnici ona ne postoji sama po sebi, nego je kreirana, a povjesničarsko pripovijedanje tako postaje dio mehanizma legitimiranja i uspostavljanja odnosa moći.

Navedeno mišljenje podupire i Keith Jenkins, predstavnik postmodernističkog pravca u historijskoj znanosti uz Alana Munslowa, Haydena Whitea i Dominicka La Capru, koji u svojoj knjizi *Promišljanje historije*, historiju ne promatra kao predmet ili disciplinu, nego kao polje sila – kao različite načine na koje zainteresirane strane za sebe organiziraju prošlost i

usmjeravaju ostale u pravcu vlastitog djelovanja; historija uvijek nastaje za nekoga. U burdijevskoj i fukoovskoj maniri, Jenkins raspravlja o ograničenjima povijesne znanosti: epistemologiji, metodologiji i ideologiji (Jenkins, 2008: 10), u pozadini čega se krije zapravo, već spomenuti, zahtjev za istinom i objektivnošću. Opterećeni time, povjesničari, iako svjesni limita vlastite spoznaje, vaze za odobravanjem vlastite interpretacije kao istinite. Teret istine tako u drugi plan stavlja činjenicu da rezultati istraživanja ne leže u totalitetu prošlih događaja, štoviše jedna prošlost različitim čitanjima projicira mnogo historija (Jenkins, 2008: 22-23). Svaka je historija, prema Jenkinsu, neovisno o društvenoj prihvaćenosti, osobni konstrukt, manifestacija povjesničareve perspektive kao pripovjedača, čija gledišta i sklonosti utječu na selekciju povijesnog materijala i diskurs koji oblikuje. Historija je, prema Jenkinsu, *per se* ideološki konstrukt, preslagivana prema potrebama aktera koji djeluju u polju moći, kako povlaštenih, tako i podređenih - jer ono što ih povezuje jest legitimacijska funkcija povijesti (Jenkins, 2008: 34-35). Legitimacijska funkcija povijesti, koja se toliko često spominje, usko je povezana sa konceptom istine. Potreba za istinom, kao što ističe i Jenkins, proizlazi iz njezine funkcije „produžene“ ruke moći. “Bez nje „certistički“ koncepti – objektivnost, bit, esencijalno, nepristrano, itd. – kojima se stvari utvrđuju i zaokružuju, ne bi imali moć“ (Jenkins, 2008: 49). Funkcija istine je da popunjava prostor između riječi i svijeta, a primat ima zahvaljujući višestoljetnoj tradiciji koja inzistira na njezinom pronalasku, tradiciji koja je i, u jednu ruku, pojedince isprogramirala da i u svakodnevnom životu traže istinu. U moru različitih glasova, konačnu riječ imaju oni koji imaju moć učiniti je istinitom, štoviše ona zadobiva i funkciju cenzure, s obzirom da diskreditira druge glasove, te postaje svojevrsni režim (Jenkins, 2008: 54). Naspram nje, stvari se definiraju kao pogrešne ili lažne, postavlja se granica cjelokupnog ljudskog djelovanja. Iako navedene teze djeluju apstraktno, previše filozofski orijentirano, one su potencijalni ključ za shvaćanje totalitarizma: zid sa kojim se susreće „zdravi razum“ jest upravo Istina. Iako totalitarizam predstavlja svojevrsni prijelom u ljudskoj povijesti, činjenica jest da se koncept tadašnje istine, koja je u velikoj mjeri počivala na postavkama zapadne civilizacije (misleći pritom primarno na europski i američki kontekst, s obzirom da su oni oduvijek promatrani kao svojevrsni nositelji progresivnog napretka modernog društva), po prvi puta blisko susreće sa izoliranim konceptom Istine, koji je svoju moć gradio upravo na rušenju temelja tog modernog društva.

Promjena težišta historiografije, ali i ostalih društvenih znanosti, uvelike je diktirana i kritikom građanskog svijeta i ulogom znanosti od strane desnice, ali i „nove“ ljevice; dok desnica ističe problem anonimnosti modernog društva koje projicira uniformnost te tako zatamljuje

spontanost i kreativnost pojedinca što, u konačnici, rezultira mediokracijom, „nova“ ljevica osporava klasične marksističke koncepte znanja, rasta i napretka. Zajednički napad proizlazi iz osporavanja uloge znanja, to jest mogućnosti njegove objektivnosti – smatra se kako je znanje projicirano iz određene paradigme koju tim putem zapravo, u jednu ruku nesvjesno, legitimira (Iggers, 2014:15). Ideološko se ne može odvojiti od naučnog znanja, kako ističe i Gross (1980: 233), upravo zbog mogućnosti znanosti da obavlja funkciju ideologije, to jest kada znanost reproducira nepouzdana i nekontrolirano znanje čija je svrha već spomenuta legitimacija ciljeva vladajućih društvenih grupa. „Znanost se ne može razumjeti kao refleksija objektivnog svijeta, ona je povijesni i kulturni diskurs među ljudima koji su suglasni o pravilima svog diskursa“ (Kuhn prema Iggers: 2014: 95), dakle ljudsko, pa tako i istraživačko djelovanje, limitirano je postojećom paradigmom. Navedena problematika dovela je do konsenzusa: historiografija je uvijek nedovršena i privremena, kao i sve znanosti, najveći je domet historiografa utvrđenje konačne istine samo u vezi s elementarnim događajima (Gross, 1980: 236), stoga je neophodno da se historijska znanost mijenja zajedno sa povijesnom stvarnošću, što ujedno iziskuje razvoj novih metoda, pitanja i kriterija za selekciju činjenica.

Odnos historije i društvenih znanosti

Dvadeseto stoljeće, neosporno, predstavlja za historiju, nakon Rankeova historizma, stoljeće transformacije kao znanosti, a dodatni impuls na pojedinim historiografskim scenama proizlazi iz Drugog svjetskog rata te potrebe za nacionalnom retrospektivom. Evidentno je kako su sve historiografije, nakon iskustva Drugog svjetskog rata, fokusirane na zadovoljavanje potreba društva, stoga se i okreću temama koje su direktno vezane uz funkcioniranje društva: dolazi do istraživanja mikrorazina i marginaliziranih društvenih struktura, naravno, promatrajući interakciju i reverzibilni utjecaj na makrorazinu. Kultura, ideologija, ekonomija i ljudski mentalitet i svakodnevnica nisu više samo jedan od sustava koji popunjavaju historiografski narativ, već postaju samostalni objekti istraživanja. Suvremena (zapadno)njemačka historiografija se, nakon završetka Drugog svjetskog rata, formirala u odnosu na pitanje „suodgovornosti njemačke historiografije za duhovno pripremanje nacizma“ (Gross, 1996: 271), stoga je fokus na objašnjenju potencijalnih korijena nacizma, pokušavajući to primarno izvesti iz europske prizme, čime se odbacuje argument „lokalne specifičnosti“. Nacizam se tako, iz tradicionalnog aspekta, predstavlja kao diskontinuitet njemačke povijesti, uzrokovan pojavom moderne europske civilizacije, primarno misleći na tekovine Francuske revolucije, to jest masovnu demokraciju čime je smanjena uloga države i uklonjen mehanizam za

obuzdavanje iracionalne i nepredvidive mase. Iako postoje neke naznake novog kursa njemačke historiografije, primarno na području socijalne historije u radovima Wenera Conzea i Theodora Schneidera (Gross, 1996:272), tek šezdesetih godina dolazi do teorijskih rasprava i kritičke revizije dotadašnje historiografije. Kritička revizija izvire iz potrebe mladih znanstvenika da odgovore na potrebe društva: redefinira se status historije u zajednici, naglašava se njezina poučna i preventivna funkcija, te se u skladu s time mijenja i metodologija. Otvaraju se nova sveučilišta, gdje se na inicijativu mladih povjesničara koji se oslanjaju na interdisciplinarni pristup, istražuju procesi društvenih promjena te kontinuiteti i pravilnosti u strukturama te povijesnom kretanju. Najveći odmak od tradicionalnih metoda pritom predstavljaju predstavnici „bielefeldske“ škole, pobornici strukturalne historije ili kako je oni nazivaju „historijske društvene znanosti“, Hans Ulrich Wehler i Jürgen Kocka (Gross, 1996: 275). U središte istraživanja tako dolaze stanja i odnosi, strukture i nadindividualni procesi, te iako se umanjuje važnost događaja i osoba, naglašava se važnost međudjelovanja strukture i pojedinca. Fokus se miče sa ljudskog djelovanja i potrebe da se ono razumije na strukture, to jest uvjete koji djeluju, štoviše, definiraju djelovanja i odluke pojedinaca kojih često nisu ni svjesni. Inzistirajući na analitičkom metodskom pristupu i generalizirajućim shemama koje zamjenjuju pripovijedanje i opisivanje, otvaraju vrata produbljivanju dotadašnjih spoznaja. Vođeni idejom o emancipacijskoj i spoznajnoj ulozi historiografije, pokrenuta je kritika ideologije te odbacivanje ustaljenih mitova, legendi i predrasuda u korist znanja nastalih kao rezultat objašnjavanja uzroka, sadržaja i utjecaja određene ideologije na društvenu svijest (Gross, 1996: 276).

Kritika tradicije i moći od strane predstavnika „historijske društvene znanosti“ sukobljavala se sa zahtjevima tradicionalne historiografije, ali i društva, primarno na području jačanja nacionalnog identiteta, što je rezultiralo padom interesa za navedenu disciplinu. Međutim, njezina modifikacija tijekom sedamdesetih godina koja se kristalizirala kao „historija društva“ (*Gesellschaftsgeschichte*), svojevrsna sinteza koja obuhvaća sva povijesna područja, s naglaskom na društvenim strukturama, procesima i djelatnostima (Gross, 1996: 277), te koja se pokušavala izdići iznad socijalne historije, rezultirala je plodonosnim raspravama o odnosu teorije i pripovijesti, to jest kako sintetizirati navedena dva pristupa. Znanstveno-teoretski status pojmova pritom predstavlja najveću zamku, što je detektirao i Bloch nekoliko desetljeća ranije, s obzirom da jezik koji povjesničar koristi jest jezik njegova vremena, a ne dijela povijesti koji opisuje te time opisivanje izvora odgovara njegovoj perspektivi u vlastitom vremenu (Gross, 1996: 283). Teorija se pritom promatra kao svojevrsni okvir, pragmatičan alat koji, prema

Jürgenu Kocki, predstavlja „sustav pojmova i kategorija što služe proučavanju i objašnjenju određenih povijesnih fenomena, a ne mogu se izvesti iz izvora“ (Kocka prema Gross, 1996: 283). Teorija je pritom ograničena na pragmatičnu upotrebu, fokus je na istraživačkoj praksi, a ne na interpretativnom, to jest spoznajnom dometu. Rezultat je disbalans između znanstvenika koji inzistiraju na implementaciji teorije, međutim zbog straha od pripovijedanja i interpretacije onemogućavaju pune spoznajne kapacitete, te s druge strane zagovaratelja pripovijednog oblika historiografije koji zaziru od vokabulara i selekcije koju teorija omogućava. Činjenica jest kako narativno pripovijedanje nije dovoljno, teorija pritom predstavlja ideju vodilju koja omogućava sustavnost i konkretan pristup istraživačkom problemu, a njihova komplementarnost omogućava jedinstveni pristup predmetu istraživanja. „Teoretski su konstrukti, dakle, heuristički plodan koordinatni sustav, misaona kičma analize i prikaza“ (Gross, 1996: 287), u određenoj mjeri i nesvjesni dio pristupa temi istraživanja, s obzirom da svaki istraživač djeluje unutar određene paradigme i raspolaže teorijskim pojmovima svog vremena. Metodološke i teorijske praznine pritom su upotpunjene implementacijom pojmova drugih disciplina; socijalna historija postaje nezamisliva bez socioloških i ekonomskih pojmova, dok intelektualna i kulturna historija počiva na povijesti političkih ideja i antropološkim pretpostavkama.

Otvarajući mnoga nova pitanja, koja prelaze domete dotadašnjeg metodološkog postupka, ali i diskursa, javlja se potreba za definiranjem i redefiniranjem točnosti određenih pojmova te uvođenja novih kategorija, vodeći se pritom premisom kako se kolektivni fenomeni ne mogu razumjeti bez apstraktnih pojmova (Iggers: 2014: 34). Problem nomenklature je važan aspekt historijske analize, historija svoj vokabular dobiva u velikoj mjeri iz proučavanog sadržaja. Kako bi se izbjegla zamka anakronizma, nužno je prihvatiti dvostrukost historijskog jezika: jezik razdoblja koje proučava i jezik verbalnog i konceptualnog materijala aktualne historijske discipline (Bloch, 2008:146). Ovisno o vremenu i prostoru, pojmovi mijenjaju svoj sadržaj, pritom je jednostavno proučavati „ustaljene“ pojmove poput kapitalizma i feudalizma, s obzirom na široki vremenski raspon i mogućnost objašnjenja i usporedbe promjene sadržaja, međutim novi pojmovi, poput totalitarizma, stavljaju ispred povjesničara jedan novi zadatak, a to je nadopuna sadržaja historijskim jezikom pojmovima drugih društvenih disciplina.

Implementacija pojmovnog i metodološkog aparata drugih znanstvenih disciplina, pritom nije jednostavan pothvat; rezultirala je različitim strujanjima unutar historiografije, koje su uz širenje područja istraživanja, kao i revidiranja postojećih spoznaja, ponovno u fokus stavile i pitanje dometa historiografske spoznaje. Put od „dijaloga gluhih“, kako ga Ferdinand Braudel

(prema Burke, 1993: 3) naziva, do interdisciplinarnosti i međusobnog uvažavanja, naročito između sociologa i povjesničara, neupitno je obilježen proučavanjem i implementiranjem trijade teorija – modeli – koncepti. Uz individualne napore pojedinaca, poput Karla Lamprechta, snažnog kritičara monopola tradicionalne političke Rankeove povijesti, formiranje socijalne historije obilježilo je djelovanje škole „Anala“, s ciljem prikaza svih ljudskih aktivnosti unutar pojedinih struktura (Burke, 1993: 16). Sinergija socijalne teorije i historije procvat doživljava u šezdesetim godinama 20. stoljeća, kada su objavljeni neki od klasika društvenih znanosti: Shmuel N. Eisenstadt *The Political Systems of Empires* (1963), Seymour M. Lipset *The First New Nation* (1963), Charles Tilly *The Vendee* (1964), samo su od nekih. Nastaju kovanice historijska sociologija, historijska antropologija, historijska ekonomija, ... što svjedoči o inkorporiranju povijesti u navedene discipline i *vice versa* (Burke, 1993: 18). Granice između pojedinih disciplina time često bivaju nejasne, što je ujedno i konfuzno i izazovno, međutim takav pristup omogućava, unatoč fragmentaciji, plodonosne rasprave o metodama i modelima. Modeli, ukoliko ih promatramo kao intelektualni konstrukt koji simplificira stvarnost s ciljem njezina razumijevanja, jednako kao i upotreba komparativnih i kvalitativnih metoda te mikrohistorijskih metoda poput ankete, omogućavaju dublje razumijevanje stvarnosti, detektira određene obrasce i svojstva, na prepreke nailazi prilikom objašnjenja promjena; ona je uočena, međutim objašnjenje izostaje (Burke, 1993: 28-31).

Iako su neki od pojmova, pod snažnim utjecajem pojedinih pristupa, poput marksizma, već ustaljeni u historiografiji, suvremenost nužno zahtijeva nadopunu već postojećeg žargona: nepostojanje pojedinih pojmova u historiografskom opusu onemogućava obuhvaćanje, a samim time i spoznaju, određenih aspekata društvenog realiteta (Burke, 1993: 44). Klasa, hegemonija, ideologija, mentalitet, moć, ideologija, samo su neki od pojmova koji su sastavni dio jezika socijalne teorije, stoga ih je neophodno uključiti u historiografski vokabular. Iako se i koncepti smatraju „znanstvenim“ dijelom neke analize, nužno je naglasiti kako oni nisu neutralno oruđe: uz originalno značenje, neophodno je uključiti kontekst (Burke, 1993: 46). Apliciranje određenih koncepata ujedno dovodi i do određenog otpora koji proizlazi iz straha od izmjene intelektualnog sustava. Unatoč konfliktima koji se javljaju, poput opozicije između funkcije/strukture i ljudskog djelovanja/aktera, viđenja kulture kao „superstrukture“ ili kao aktivne sile u povijesti, te klasičan prijedor oko naravi društvene znanosti: pružaju li one činjenice ili određenu vrstu fikcije? (Burke, 1993: 104), nužno je težiti ka eklekticizmu. S obzirom da je svojstvo teorije da simplificira, nemoguće je apliciranjem teorije na prošlost obuhvatiti raznolikost ljudskog iskustva i institucija. Cilj upotrebe svake teorije, a samim time

i koncepata, treba biti otvaranje novih pitanja i traženje novih odgovora (Burke, 1993: 163 – 164). Prateći potonju premisu, pitanje koje se neophodno nameće jest: što u pojmovnom određenju totalitarizma onemogućava njegovu širu primjenu u društvenim znanostima?

POJMOVNO ODREĐENJE TOTALITARIZMA I GENEZA KONCEPTA

„Neobična se sudbina koncepta totalitarizma ogleda u tome što je istovremeno nezaobilazan i neupotrebljiv“ (Traverso, 2018).

Prvi korak prilikom istraživanja svakog pojma jest pokušaj odgonetavanja njegove definicije, to jest sadržaja. Evidentno je kako, u definicijskom smislu, totalitarizam u sebi sadrži tri ključne značajke: ideologija, teror i dominacija jedne vladajuće stranke ili osobe nad svim aspektima života pojedinca, u želji da, pomoću organa vlasti, konstruira poslušnog i podređenog pojedinca, štoviše „novog čovjeka“ (Jelenić, 1996: 15-16). Iako naizgled precizna, činjenica je da čak i ova enciklopedijska definicija u sebi sadrži koncepte, poput ideologije i terora, koji jednako kao i totalitarizam, nisu do kraja razrađeni i prihvaćeni u historiografiji. Iz laičke perspektive, ono što je zajedničko upravo spomenutim konceptima jest činjenica da predstavljaju određeno sredstvo za upravljanje slobodom pojedinca, dok u istraživačkim vodama njihova polimorfnost značajno određuje domet upotrebe. Na primjeru ideologije, pojmu koji je dio svakodnevnog vokabulara, Peter Burke prikazuje problematiku upotrebe koncepta ideologije u društvenim znanostima, primarno njegove polimorfnosti. Ideologija tako, simplificirano, može predstavljati pogled na svijet, ili vodeći se brojnim, primarno sociološkim studijama, poput one Karla Mannheima, dolazimo do problema polimorfnosti. I sam Mannheim nudi dva koncepta ideologije, „totalnu“ i „partikularnu“ koncepciju ideologije, gdje u prvoj, ideologiju povezuje sa vjerovanjima određene društvene skupine, dok u potonjoj u fokus dolazi utilitarna funkcija ideologije u održavanju određenog političkog i društvenog poretka (Burke, 1993: 95). Iako polimorfnost omogućava širu i lakšu upotrebu, jednako tako, ona omogućava prilagođavanje definicije početnim istraživačkim tezama, što, uz ograničenu primjenu, i ignoriranje polimorfnosti pojmova, često rezultira limitiranjem spoznaje i lakšom diskreditacijom rezultata.

Geneza koncepta totalitarizma

„Intelektualni itinerar koji smo ovdje ocrtili dostatan je da ukaže na polimorfni, elastični i uglavnom ambivalentni karakter koncepta totalitarizma“ (Traverso, 2018).

Enzo Traverso, talijanski povjesničar i predstavnik intelektualne historije, 1998. godine objavljuje članak „Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept“ u tematu „Regards sur l'humanitaire“ časopisa *L'Homme et la société* (Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta). Navedeno djelo predstavlja prvu sistematičnu historiografsku genezu koncepta totalitarizma, gdje Traverso, predstavljajući devet etapa razvoja totalitarizma, uz sam razvoj totalitarizma, ukratko raspravlja i o historiografskim dometima upotrebe navedenog koncepta, imajući u vidu neka od već navedenih ograničenja samog koncepta totalitarizma, ali i društveno-politički kontekst te putanju historiografskog razvoja.

Korijeni pridjeva „totalitaran“ (*totalitario*) sežu u 1923. godinu, period oporbenog djelovanja pojedinih liberalnih talijanskih intelektualaca, od kojih je svakako najistaknutiji Giovanni Amendola, u čijem se članku „Majority and Minority“, kroz kritiku izbornog procesa, prvi puta spominje pojam „totalitaran“, koji će kasnije postati dio opisa novonastalog talijanskog fašizma (Bongiovanni, 2005: 5). Specifično poimanje totalitarnog sistema, kao tipa političkog poretka u navedenom periodu, svakako proizlazi iz njegova izvora dominacije. Umjesto dominacije utemeljene na teroru, kao ključnom sredstvu prisile, u navedenom slučaju u središtu je hobsijanska apsolutistička država: Levijatan modernog kova, čija je primarna funkcija osigurati djelovanje pojedinaca u skladu sa zakonima i održavanjem reda, suveren u kojem je koncentrirana moć na temelju društvenog ugovora. Zanimljivo je kako, iako je termin iskovala oporba, već 1925. Mussolini prihvaća i uvodi pojam u vlastiti diskurs, u pozitivnom kontekstu: „totalitarni program naše revolucije“ i „totalitarna volja“ postaju ključne komponente izgradnje i proklamiranja etatizma (Macan, 1996: 36), što je ujedno srž talijanskog fašizma. Termin je uveden i u službenu filozofiju talijanskog fašizma, zahvaljujući djelovanju Giovannijskog Gentilea; 1928. upotrebljava termin u članku „The Philosophical Basis of Fascism“ u časopisu *Foreign Affairs* (Bongiovanni, 2005: 7), a 1932. uveden je u *Enciclopedia Italiana* u sklopu članka „Fašizam“ (Traverso, 2018), gdje totalitarizam utjelovljuje filozofiju fašističke države i holističke prirode poretka, aludirajući pritom na Hegelovu filozofiju države. Iako totalitarizam postaje sastavni dio javno-političkog diskursa, govoreći o kritici i definiciji fašizma oporba se zadržava na terminu „tiranije“, dok filozofi, poput Carla Schmitta i Ernsta Jünger, proučavajući nove oblike i uspoređujući ih s drugim poretcima, uvode koncepte koji će se

pokazati ključnima za razumijevanje totalitarizma, a to su „totalna država“ i „totalna mobilizacija“ (Traverso, 2018).

Iako je već 1926. termin totalitarizam zaokupio britanski javni prostor (britanski *Times* objavljuje članak „L’Italia e il fascismo“ Luigija Sturza) (Bongiovanni, 2005: 7), te se sporadično javlja sve do 1934. kada, godinu dana nakon uspona Hitlera na vlast, pojam totalitarizam postaje dio akademskog vokabulara, naročito zahvaljujući djelovanju antifašističkih izbjeglica. Znanstveni časopisi njemačke emigracije, *Zeitschrift für Sozialforschung*, časopis Frankfurtske škole, i *Social Research*, koji u New Yorku objavljuje New School for Social Research, objavljuju radove filozofa Herberta Marcusea i sociologa Paula Tillicha, koji su okupirani temom totalitarizma (Traverso, 2018). Cirkuliranjem u internacionalnoj akademskoj zajednici, pojam se primarno definirao kao tip poretka naspram dominantne liberalne paradigme: primarna uloga koncepta totalitarizma jest da postaje svojevrsni antifašistički alat za opis novih sistema, jednopartijskih vladavina, s ciljem uspoređenja talijanskog fašizma i boljševizma (Bongiovanni, 2005: 9). Pojavom represije, u vidu montiranih političkih procesa u SSSR-u te izgonom i ubijanjem političkih protivnika, ideja totalitarizma postaje antikomunističko oruđe, naročito među lijevim protivnicima staljinizma poput Victora Sergea te Trockog, koji su na vlastitoj koži iskusili domet represivnog staljinističkog modela i koje je staljinizam razočarao (Traverso, 2018). Opisani tretman pojma totalitarizma unio je dodatnu konfuziju u njegov sadržaj i recepciju; pomak od njegove instrumentalne upotrebe za kritiziranje novih političkih poredaka do shvaćanja punine pojma, dodatno je otežan i njemačko-sovjetskim paktom iz 1939. godine, a kasnije i klimom Hladnog rata. U periodu Drugog svjetskog rata, iako se upotreba pojma rapidno širi, totalitarizam i tada, pod zajedničkim nazivom, obuhvaća dvije glavne europske diktature: nacistički i staljinistički poredak. U navedenim okolnostima, totalitarizam postaje ključni interpretacijski koncept geneze i uspona nacional-socijalizma i staljinizma, što je vidljivo u djelu Franza Borkenaua *The Totalitarian Enemy* (1940.). Regrupiranje vojnih savezništava tijekom Drugog svjetskog rata znatno je utjecalo na smanjenje upotrebe koncepta; u potpunosti nestaje iz propagandnih publikacija savezničkih sila, s obzirom da njegova dotadašnja definicija, koja je obuhvaćala i nacizam i staljinizam, zbog održavanja savezničke ravnoteže, onemogućava analizu staljinističkog poretka. Unatoč tome, u navedenom periodu nastaje nekoliko djela koja započinju proces teorijskog određenja totalitarizma: Ernst Fraenkel izdaje 1941. djelo *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, gdje uvodi koncept dualne države (normativna i prerogativna država), dok 1942. Franz Neumann u svome djelu *Behemoth* pažnju

obraća na problem političkih institucija koje zapravo održavaju kaotični poredak, potpomognute društvenim skupinama u kojima je koncentrirana politička i ekonomska moć (Bongiovanni, 2005: 11-12). Zanimljiva je i ekonomska studija liberala Friedricha Hayeka, *Put u ropstvo*, objavljena 1944., (Traverso, 2018), gdje se klasične liberalne ekonomske postavke suprotstavljaju socijalističkom, planskom načinu proizvodnje koji, potpomognut snažnom državom, uništava slobodu pojedinca, što je temelj svakog liberalnog poretka.

Pozicioniranje totalitarizma naspram klasičnog, tradicionalnog liberalnog poretka, u periodu od uspostave fašizma do izbijanja Drugog svjetskog rata većinom biva deskriptivno; očito je kako u prvih pet gore opisanih razvojnih etapa totalitarizam tek za vrijeme Drugog svjetskog rata zadobiva teorijski input i odmiče se od „krovnog naziva za sve jednopartijske diktature“. Proučavanje totalitarizma je intenzivirano na početku Hladnog rata kada započinje „zlatno doba“ totalitarizma: u akademskoj zajednici se formiraju sveučilišni kolegiji, najpoznatiji je bio u organizaciji Carla Friedricha 1953. u American Academy of Arts and Sciences, te započinje intenzivan rad na određenju koncepta totalitarizma u gotovo svim disciplinama društveno-humanističkih znanosti. 1950. godine, Hannah Arendt, njemačka filozofkinja, izdaje djelo *Izvori totalitarizma*, svojevrsni političko-filozofski klasik, koji iz filozofske i historiografske perspektive, nudi jednu novu koncepciju totalitarizma, pomno raščlanjujući njegovu genezu. Na području političke znanosti, koja jednako kao i historiografija, pati od „sindroma znanstvenosti“ i potrebe utvrđivanja jasnih kategorija za analizu političkih poredaka, teorijski model za fenomenološku i strukturalnu analizu staljinističkog i nacističkog poretka nude Carl J. Friedrich i Zbigniew Brzezinski, predstavnici institucionalizma, u knjizi *Totalitarna diktatura i autokracija*. Uočljivo je i iz samih naziva objavljenih publikacija kako, za razliku od prethodnih razvojnih etapa, totalitarizam sada jasno biva u središtu istraživanja. Osim što je okupirao akademski prostor, koncept totalitarizma se, u književnoj formi, od čega je najbolji primjer knjiga Georgea Orwella *1984.*, približava širim masama (Traverso, 2018).

Zlatno doba totalitarizma, od 1947. do 1960., šesta etapa intelektualnog razvoja totalitarizma, osim gore navedenog teorijskog doprinosa, specifična je i po korištenju pojma u propagandne svrhe. Od deskriptivne, instrumentalne upotrebe, totalitarizam postaje glavno propagandno oružje, štoviše zadobiva status „borbenog koncepta“, sa snažnim antikomunističkim nabojem u kontekstu Hladnog rata. Postaje zajednička spona mnogih bivših komunista, sada pripadnika militantnog antikomunizma (Sidney Hook i James Burnham) ili pacifizma (Arthur Koestler, Manes Sperber, Dwight MacDonald i Ignazio Silone), te liberalnih antikomunista, što je rezultiralo organizacijom Kongresa za slobodu i kulturu, koji je postao glavni medij za širenje

totalitarnih teorija putem široke mreže časopisa (Traverso, 2018). Propagandna svrha upotrebe totalitarizma nije se ogledala isključivo u kritici komunističkih režima, već i u etabliranju zapadnih liberalnih vrijednosti, što je bilo i nužno, nakon što je upravo pojava totalitarizma pokazala slabosti tih vrijednosti. Upravo je jedna od dvostrukih političkih funkcija totalitarizma, kako ih naziva povjesničar Wolfgang Kraushaar (prema Traverso, 2018), „imunizacija zapadnog koncepta“ utemeljena upravo na nemogućnosti kritike totalitarizma - stav prema konceptu totalitarizma postaje svojevrsni parametar za „utvrđivanje simpatizera komunizma“, te s druge strane „implicira neutralizaciju ili relativizaciju nacističke prošlosti“ (Traverso, 2018), s obzirom na ulogu Savezne republike Njemačke u borbi protiv komunizma.

Prestanak ideološkog raskola 50-ih, polučio je, s jedne strane zahtjev za ukidanjem totalitarizma iz političkog vokabulara (Herbert Spiro i Benjamin Barber), dok s druge strane, novi implus za dublje istraživanje dolazi iz sovjetske i njemačke historiografije, koji implementacijom teorija totalitarizma, primarno Arendt i Friedericha, nude historiografsku kritiku, čija se posebnost ogleda u njihovoj „borbi s teorijom“. Karl-Dietrich Bracher tako u svojoj studiji *Treći Reich* implementira Friederichove značajke „totalitarnog sindroma“, dok Martin Broszat and Hans Mommsen adaptiraju i interpretiraju Arendtinu teoriju sukladno potrebama svoje strukturalno-funkcionalističke interpretacije nacističkog režima. Sovjetska historiografija, zbog sklonosti političko-znanstvenom formalizmu, oslanjala se na analizu Friedricha i Brzezinskog, što je rezultiralo interdisciplinarnim radovima u sudjelovanjima na različitim projektima okupiranim mistikom sovjetskog društva i politike (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 5-7). Isti val je zahvatio i intelektualce centralne i istočne Europe, koji nakon razočarenja 1968. zbog intervencije u Pragu i potaknuti demonstracijama u Francuskoj, započinju sa radikalnom kritikom realnog socijalizma. U Francuskoj do rasprave dolazi nakon knjige *Arhipelag Gulag* Aleksandra Solženjicina 1974. godine, na inicijativu takozvanih „novih filozofa“, s jedne strane skupine liberalne orijentacije poput Raymonda Arona, ili pripadnika nove ljevice, poput Claudea Leforta, orijentirane oko časopisa *Socialisme ou Barbarie*, koja oživljava lijevu kritiku staljinizma (Traverso, 2018).

Upotreba koncepta totalitarizma neupitno je povezana sa promjenama na društveno-političkoj sceni; ovisno o naravi krize koncept se mobilizira ili demobilizira u propagandne svrhe. Krajem 80-ih, uslijed krize komunističkih i socijalističkih poredaka, dolazi do ponovnog oživaljavanja koncepta, jednako kao i za vrijeme Hladnog rata, koristeći njegovu političku funkciju već spomenute „imunizacije zapadnih vrijednosti“. Fabricira se mit o „kraju povijesti“ te započinje proces preispitivanja djelovanja antifašističkog poretka koji kulminira u „novom

totalitarističkom valu“, predvođenom povjesničarima François Furetom i Ernstom Nolteom. U središtu zbivanja pozicionira se odnos njemačke historiografije, ali i društva prema konceptu totalitarizma. Njemački slučaj je specifičan; suočava se sa problemom „dvostrukog nasljeđa“, iskustvom staljinizma i nacional-socijalizma, koje je nemoguće pojmovno odrediti bez koncepta totalitarizma koji objedinjuje navedena dva poretka (Traverso, 2018). Rasprave koje su nastale u njemačkom javnom prostoru, misleći primarno na *Historikerstreit*, odvijaju se oko ključnog problema: pitanja singularnosti nacional-socijalizma, ali ujedno i pitanje odgovornosti njemačkog društva, kao i mogućnosti ponovne unifikacije naroda. „Suspektno“ uvođenje koncepta totalitarizma, kako ga Traverso karakterizira, upravo je imalo ulogu reunifikacije njemačkog naroda i zemlje; od primjene koncepta totalitarizma očekivalo se da genezu nacional-socijalizma ocrtava u odnosu spram staljinizma i time na određeni način „normalizira“ njegovu pojavu.

„Gorecitrirani primjeri čine od totalitarizma kameleonski pojam, koji se koristi u najrazličitijim kontekstima, više u deskriptivne nego u analitičke svrhe“ (Traverso, 2018). Neupitan je polisemičan karakter koncepta totalitarizma: u želji da u politički vokabular unese opis novih političkih oblika vladavine, u prazan prostor značenja upisane su mnoge kontradiktornosti, naročito pod utjecajem političko-društvenog konteksta, koji nam zapravo otkriva motive upotrebe koncepta totalitarizma, ali ujedno i potrebe društva. U moru interpretacija totalitarizma, organizacijsku okosnicu predstavlja metodološki pristup, na temelju čega Traverso (2018) ističe dvije glavne skupine: funkcionalističke teorije, koje polaze od strukturne podudarnosti staljinizma i nacizma, i historijsko-genetičke teorije, fokusirane na prikaz konstitutivnih značajki totalitarizma te njihovo porijeklo i proces formacije. Koje su značajke, prednosti i ograničenja navedenih metodoloških pristupa, kao i dometi njihove upotrebe, pitanja su na koja će odgovoriti dvije već spomenute studije slučaja: Hannah Arendt sa svojim *Izvorima totalitarizma*, kao primjer historijsko-genetičke teorije, te studija dvojca Brzezinski-Friedrich *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* kao ogledni primjer funkcionalističke teorije.

Historijsko-genetički pristup: Hannah Arendt „Izvori totalitarizma“

Polazišna točka za razumijevanje filozofsko-teorijskog opusa Hannah Arendt, kao i njezine geneze totalitarizma, svakako je njezin odnos prema povijesti. Arendtin odnos prema povijesti kristalizirao se kroz prizmu kritike Karla Marxa i njegova određenja povijesti: determinističkog shvaćanja povijesti, koncepta historijske neizbježnosti te shvaćanja povijesti kao ljudskog produkta što proizlazi iz shvaćanja povijesti kao procesa, jednako kao i rada. Ovako poimanje povijesti, imalo je katastrofalne političke posljedice, prema Arendt, a korijeni katastrofe ne nalaze se u Marxovoj filozofiji, već u zapadnoj tradiciji (Canovan, 1992: 76). Marxovo uvjerenje da je povijest moguće proizvesti, produkt je oslanjanja na tradicionalnu političku filozofiju koja kreće od Platona. Glavna okupacija tradicionalne filozofije je upravo borba sa kontingentnim i nepredvidljivim ljudskim djelovanjem. „Naime, čovjek ima sposobnost pokretanja događaja koji nisu determinirani postojećim, događaja koji ne mogu biti kauzalno objašnjeni“ (Ribarević, 2004: 107). Uvođenje razvoja i procesa, prema Arendt, koje je rezultat asimiliranja postavki moderne znanosti u filozofiju povijesti, onemogućilo je istraživanje nepredvidljivog i novog. S jedne strane, konvencionalni historijski narativi, oslanjajući se na historijske analogije i uzročno-posljedične veze, projiciraju shvaćanje totalitarizma kao kulminaciju dugoročnog razvoja historijskog procesa. Jednako tako, društvene znanosti pristupaju iz perspektive pojednostavljenih ideal-tipova, utilitarnih motiva i funkcionalizma. Oba pristupa pokušavaju nešto novo i šokantno obraditi iz perspektive već postojećeg kategorijalnog aparata (Owens, 2017: 14-17). Arendt inzistira na činjenici da „proizvodnja“ povijesti nije moguća jer čovjek ne može kontrolirati događaje, jedino može djelovati. Sposobnost pojedinca da djeluje i njegova sposobnost „započinjanja“, ključne su premise Arendtine filozofije, koje su odredile objekt njezina historijskog istraživanja. Rezultat je fragmentirana povijest koja proizlazi iz činjenice da živimo u pluralnom svijetu koji je rezultat upravo sposobnosti čovjeka da djeluje, da započne nešto novo i na taj način omete teleološki pakt prirode i znanosti (Owens, 2017: 23). Imajući na umu čovjekovu sposobnost započinjanja i kreiranja nečeg novog, Arendt isto primjenjuje i na povjesničara: obaveza je svakog historioografa da iskoristi sposobnost započinjanja i da prilikom identifikacije nečeg novog, doprinese njegovu razumijevanju odbijanjem da novitet ukalupi u već postojeće obrasce te da objasni njegovu značajnost (Owens, 2017: 26).

U akademskoj zajednici postoji određena suzdržanost prema teoriji Hannah Arendt, što primarno proizlazi iz činjenice, koje je i sama svjesna, da ne pripada niti jednoj tradicionalnoj

disciplini, s obzirom da ruši i preispituje tradicionalne postavke povijesne i ostalih društvenih znanosti. Sustavna ambicioznost i previše interpretacije, s jedne strane, onemogućavaju svrstavanje u historiografski tabor; dok anegdotalnost i narativnost odbijaju društvene znanosti, te iako ima elemente političkog novinarstva, filozofski aparat Hannah Arendt onemogućava njegovu laku dostupnost za šire mase (Owens, 2017: 12). Potonje se djelomično reflektira i na znanstvenu zajednicu, što proizlazi iz karaktera intelektualnog opusa Arendt – njegove nesistematičnosti: njezin „filozofski sustav“ formiran je kroz cijeli njezin rad, stoga se smatra kako je nemoguće pravilno interpretirati *Izvore totalitarizma* samostalno bez poznavanja ostalih radova. Pozitivnu recepciju je dodatno otežao idiosinkratski pristup, umjesto historije o totalitarizmu, Arendt polazi od fragmentiranog pristupa: u središtu su „tri elementa totalitarizma kristalizirana u totalitarizam“ (Canovan, 1992: 17). Uloga je historiografije, prema Arendt, da određeni fenomen konzervira i sačuva prošlost od bolesti zablude, stoga, zbog njezine želje da uništi totalitarizam, historiografska analiza nije primjerena ni dostatna.

Iako je struktura jasna, mnogi kritičari smatraju kako je povezanost i dosljednost između prva dva dijela, *Antisemitizma* i *Imperijalizma*, sa *Totalitarizmom*, relativno slaba, a dodatno je oslabljena naknadnim implementiranjem staljinizma u analizu. Međutim, unatoč tome što mnogi upravo analizu staljinizma uzimaju kao najslabiju točku Arendtine teorije, to zapravo pokazuje nerazumijevanje njenog rada i misije: središte Arendtine teorije totalitarizma nikada nije bio nacizam i/ili staljinizam, već šira i obuhvatnija kritika Zapadne civilizacije (Canovan, 1992: 19). *Izvori totalitarizma* nadilaze teoriju totalitarizma, oni ujedno predstavljaju Arendtinu refleksiju o marksizmu i modernom društvu, kritiku zapadne političke filozofije, promišljanje o ljudskom stanju/prirodi, načinima kako političke koncepte promisliti iz perspektive ljudske pluralnosti, te u konačnici, kako pomiriti filozofiju i politiku (Canovan 1992: 12). Temeljno polazište Hannah Arendt jest da totalitarizam, unatoč dominantnom mišljenju, nije specifičan fenomen jedne države, nego modernosti same. Navedena teza ujedno je i produkt već spomenute kritike Marxova poimanja historijske nužnosti/neizbježnosti. Nacizam nije isključivo njemačka stvar, već amalgam struktura uništenih za vrijeme Prvog svjetskog rata. Promatranje nacizma u puno širem kontekstu, Arendt automatski svrstava, od strane kritike, u skupinu teoretičara koji nacizam izvode iz pada Zapadne civilizacije u svrhu „rasterećenja krivice“ njemačkog naroda. Oponenti tako ističu problematiku njemačke misli 19. stoljeća: romantičarske kritike razuma, odbijanje zapadnog moderniteta i njegovih političkih institucija, primat kulture, nacionalne, naspram „plitke“ civilizacije te snažno izražen antisemitizam, vide kao glavne izvore nacizma (Canovan, 1992: 21). Na tragu Arendtine teorije su i pripadnici

Frankfurtske škole, koji totalitarizam definiraju kao produkt dijalektike prosvjetiteljstva potaknut racionalnim, liberalnim i kapitalističkim Zapadom. Upravo je kapitalističko-imperijalistički sustav, a ne romantičarske ideje, omogućio degradiranje društva u stanje barbarizma (Canovan, 1992: 22). Antonime antimodernizam – modernizam, u Arendtinom opusu predstavlja civilizacija – barbarizam; civilizaciju utemeljenu u modernim republikanskim političkim idealima 18. stoljeća suprotstavlja barbarizmu, nadahnutim sa romantičarskim štovanjem prirode i procesa kapitalizma.

Posebnost totalitarizma, za Arendt, ne ogleda se u okrutnosti, već u modernom spoju oholosti i determinizma: navedeno je rezultiralo žrtvovanjem ljudske slobode silama neizbježnosti, štoviše ljudsko djelovanje postaje produžena ruka povijesne nužnosti vodeći se premisom „sve je moguće“ (Cavovan, 1992: 12-13). Žrtvovanje stabilnosti, spontanosti i pluralnosti, prema Arendt ključnim značajkama čovječnosti, totalitarizam tako, iz temelja, čini antihumanim projektom. Uspješnost projekta ovisi o masovnoj potpori, bez masovne potpore totalitarni režimi i totalitarne vođe bivaju samo obične tiranije i diktatori (Arendt, 2015: 300). S obzirom na važnost masa za uspješnost projekta totalitarizma, ne čudi što Arendt *Totalitarizam*, započinje upravo poglavljem „Besklasno društvo“. Već sam naziv implicira na ključnu tezu: masovna potpora totalitarizmu rezultat je sloma klasičnog klasnog sustava, koji je akceleriran kapitalističko-imperijalističkim sustavom i težnjama buržoazije za sudjelovanjem u političkom odlučivanju, to jest u podjeli moći. Unatoč njihovoj destruktivnoj prirodi za stari klasni sustav, totalitarni pokret je u srži protuburžoaski pokret; njegov animozitet spram buržoazije proizlazi iz individualizma i snažnog liberalnog nagona buržoazije, s obzirom da je totalitarizmu, za uspješnost, neophodno da su individualne želje i potreba podanika u potpunosti nestale, štoviše nužno je uništenje identiteta pojedinca (Arendt, 2015: 307).

Masu i svjetinu, kako ih Arendt klasificira, totalitarni pokret nije sam proizveo, štoviše i oni su produkt starog klasnog sustava ili kapitalističkog sustava. Rezultat potonjih sustava su ravnodušni i brojni pojedinci, koji ne posjeduju nikakve zajedničke interese koji bi im omogućili da se uklope u neku organizaciju. Direktan plod kapitalističkog sustava je svjetina, koju je borba unutar kapitalističkih okvira onemogućila u postizanju vlastitih individualnih težnji za boljim životom, međutim, za razliku od mase, svjetina još uvijek funkcionira u skladu s kulturom i normama dominantne društvene klase. Sličnu sudbinu dijeli i saveznik svjetine, a to je elita: razočarani iskustvom Prvog svjetskog rata, kojeg su smatrali „ocem novog svjetskog poretka“, u želji za uništenjem i sprječavanjem uvođenja *statusa quo*, iskustvo stalne aktivnosti pronalaze u totalitarnom pokretu koji se temelji upravo na neprestanom kretanju. Dodatna

privlačnost proizlazi iz djelomične identifikacije vođa totalitarnih pokreta i elite: dijele zajedničko iskustvo bivanja izvan nacionalnih i klasnih sustava. Štoviše, profesionalni i privatni neuspjeh, o čemu svjedoči i Hitlerova biografija, doveli su i do identifikacije potonjih sa masom (Arendt, 2015: 320-322). Elitu karakterizira snažna želja za ulaskom u povijest, pa makar i po cijenu uništenja civilizacije, što se najbolje ogleda u njihovu stavu prema povijesti i historiografiji. Smatrajući potonje krivotvorinom iz kojih su oduvijek isključeni potlačeni i obespravljani, dijelom čega se smatra i elita, rezultat je snažno odbacivanje svih postojećih vrijednosti i otvorenost za apsurdne postavke totalitarizma. Savez svjetine i elite, koji je počivao na dijeljenju zajedničke sudbine, postao je prepreka totalitarnom poretku; imali su zajednički cilj, a to je provedba određene revolucije uz pomoć mase (Arendt, 2015: 330). Odrednice koje masu čine privlačnom bazom za sve inicijative, jest činjenica da su pripadnici mase politički neaktivni pojedinci, svojevrsne *tabule rase* u političkom smislu. Opisani pojedinci, bez interesa i sa velikim osjećajem nepripadnosti, predstavljaju psihologiju europskog čovjeka mase: čeznuli su za ispunjenjem povijesnog zadatka (Arendt, 2015: 309), što im je totalitarni pokret i omogućio.

Klasni sustav je tako projicirao apolitičnost stanovništva, čime je razbijena iluzija Zapada, a naročito temelji demokracije: mit da demokracija počiva na aktivnom sudjelovanju većine članova zajednice razbijen je, politički neutralne i ravnodušne mase su većina – demokracija zapravo funkcionira na temelju odluka manjine (Arendt, 2015: 308). Upravo postojanje mase, koju karakterizira društvena atomizacija i krajnja individualizacija, u smislu izoliranosti na temelju koje proizlazi odsutstvo normalnih društvenih odnosa, omogućilo je razvoj totalitarnog pokreta. Uspješnost pokreta uvjetovana je brojnošću mase; s obzirom na nužne gubitke, totalitarni pokret nužno mora imati dovoljno ljudi za totalnu dominaciju. Upravo je brojnost podanika omogućila uspostavu Staljinova totalitarnog režima, dok nacistički režim svoj vrhunac doživljava tek osvajanjem istočnog teritorija, što je, u konačnici, omogućilo uspostavu mehanizma logora (Arendt, 2015: 304-305).

„Totalitarni pokreti su masovne organizacije atomiziranih, izoliranih pojedinaca. U usporedbi sa svim drugim strankama i pokretima, njihova je najistaknutija izvanjska značajka zahtjev za totalnom, neograničenom, bezuvjetnom i nepokolebljivom odanošću pojedinog člana (Arendt, 2015: 316). Pitanje koje proizlazi iz Arendtine definicije jest, naravno, pitanje o metodama provedbe, ali i održavanja spomenutih elemenata totalitarnog pokreta. Atomizacija i izoliranost pojedinaca, ukoliko nije rezultat sloma klasnog sustava, nasilno je provedena uklanjanjem klasa iz ideoloških i propagandnih razlika, za što je najbolji primjer Staljinova čistka ostalih

društvenih skupina, poput primjerice seljaštva, pomoću umjetno izazvane gladi i deportiranjem pod izgovorom eksproprijacije kulaka i kolektivizacije. Konačan udarac ostacima klasne strukture, totalitarne vlasti su zadale postupkom i strahom od denuncijacije; čime su raskinute sve obiteljske i društvene veze zbog samoočuvanja vlastitog života, ali i sudbine bliskih ljudi (Arendt, 2015: 316). Opisanom pojedincu, koji je u potpunosti izoliran, lišen svih društvenih veza, upravo je članstvo u pokretu popunjavalo navedenu prazninu, on pronalazi pripadnost unutar pokreta. Rezultat je totalna odanost podanika, koja je utemeljena na vjernosti ispražnjenosti od svakoga konkretnog sadržaja; totalitarni pokreti ne prakticiraju stranačke programe i konkretne ciljeve, fokusirani su na ostvarenje apstraktnih višestoljetnih povijesnih misija, jer kod nejasnih ciljeva, nemoguće je identificirati njihovo neispunjenje (Arendt, 2015: 317). Totalitarni poretci nikada nisu proklamirali ciljeve poput osvajanja vlasti i kontrolom nad državnim aparatom, to su samo sredstva za uspostavu totalne dominacije koja se ogleda u konstantnom kretanju pokreta; nepostojanje konačnog cilja, onemogućilo je kraj pokreta.

Uznemirujući moment totalitarizma, prema Arendt, ogleda se u ostvarenoj istinskoj nesebičnosti pristaša totalitarizma, što je u skladu s konačnim ciljem totalitarizma da ljudima dominira i terorizira ih iznutra, a ne samo izvanjskim sredstvima prisile poput države i aparata nasilja. „Možemo razumjeti da uvjerenja jednog nacista ili boljševika neće uzdrmati zločini protiv ljudi koji ne pripadaju pokretu ili su čak protiv njega; zapanjuje međutim to što se, po svoj prilici, neće pokolebati proždirati vlastitu djecu, pa čak ni ako sam postane žrtvom progona, ako ga lažno optuže i osude...“ (Arendt, 2015: 301). Identificiranje pojedinaca sa pokretom i ciljevima pokreta, u potpunosti je zatomilo sposobnost pojedinaca za iskustvo i djelovanje, što je za Arendt, ključ pada civilizacije.

Važnu ulogu u stabiliziranju totalitarnog poretka i održavanja podanika odanim i lojalnim pokretu svakako je imala propaganda. Temeljna funkcija propagande je bila privući mase; dok je svjetinu i mase totalitarni pokret privlačio svojim novitetom, primarno korištenjem terora na jedan poseban način i nuđenjem sudjelovanja u povijesnom pothvatu, mase, skupine pojedinaca bez interesa, bilo je nužno pridobiti propagandom (Arendt, 2015: 333). Primarna funkcija propagande, prema Arendt, jest komunikacija sa izvanjskim svijetom. Otvoreno i snažno korištenje terora, kao što je već spomenuto, moguće je samo kada je totalitarni pokret konsolidiran i odanost pristaša neupitna; u početnim fazama propaganda služi kao oružje vanjske politike. Ciljana skupina za propagandu je tako netotalitarno okruženje, a ujedno se obraća i slojevima stanovništva i simpatizerima koji su nedovoljno indoktrinirani. U pravilu, indoktrinacija ne podrazumijeva propagandu, ono što učvršćuje i što je sastavni dio

indoktrinacije jest upotreba terora. „Propaganda je samo jedan, premda vjerojatno najvažniji, instrument totalitarizma u njegovu odnosu s netotalitarnim vanjskim svijetom: teror je pak sama bit njegova oblika vladavine“ (Arendt, 2015: 336). Teror, na određeni način održava konstantno kretanje pokreta, stoga, kada su psihološki ciljevi ostvareni, propaganda nestaje, a vladavina terora, dovedena do savršenstva u obliku koncentracijskih logora, se nastavlja utvrđujući supremaciju nacističkog pokreta nad svim ostalim mehanizmima vlasti. Svrha terora, uz učvršćivanje vlasti, je jasna distinkcija „mi“ i „oni“, utemeljena na posebnoj zadaći totalitarnog pokreta.

Moć totalitarne propagande proizlazi iz „znanstvenosti“ njenih tvrdnji koje omogućavaju totalitarnom pokretu proročansku moć: ideološka znanstvenost oslobađa pokret od ciljeva i kritike sadašnjosti, pokret je u funkciji ostvarenja proročanskih mitova u budućnosti; smatra se posljedicom povijesne nužnosti. „Prirodni zakoni povijesnog razvoja koji će dokinuti nepredvidivost djelovanja i ponašanja pojedinaca“ u službi su specifičnog cilja totalitarnog pokreta, a to je „izmjena čovjekove prirode“ (Arendt, 2015: 338). Ključni preduvjet za ostvarenje potonjeg je upravo izostanak interesa kod masa; dok je politika dotad imala utilitarni karakter, na temelju saveza interesa različitih pojedinaca, sada ona postaje antiutilitarna, sva moć proizlazi iz nepogrešivosti proricanja vođe pokreta koji ima uvid u neizbježne sile povijesti. Na temelju potonjeg totalitarni pokret kreira imaginarni, fiktivni svijet, u kojem pripadnik mase pronalazi utočište nad realnošću u kojoj je neshvaćen i ne pripada. *Common sense*, razlikovanje fiktivnog i realnog, tada biva anulirano, što je fikciji omogućilo da postane realnost. Totalitarni svijet laži i fikcije gradi se na potrebi masa za dosljednošću; na setu koherentnih i dosljednih laži koje su se, ponovljene bezbroj puta, činile logičnima (Arendt, 2015: 344 – 345). Učinkovitost nacističke fikcije najbolje se ogleda u fikciji o svjetskoj uroti Židova, što je bio svojevrsni nastavak već poznate političke demagogije s kraja 19. stoljeća. Pozicioniranje Arendt spram „židovskog pitanja“, po mnogima je kontroverzan dio njezine teorije, kritiziran najčešće od strane židovske zajednice, čiji je pripadnik i sama. Pojednostavljeno, Arendt polazi od teze kako su, asimilacija Židova u političke nacije nakon Prvog svjetskog rata i njihov novonastali politički aktivizam, ukinuli stari sustav povlastica koji se bazirao na ekonomskoj djelatnosti Židova koji je potpomogao i razvoj države, a shodno tome, i djelomično iznjedrio tvrdnju o svjetskoj dominaciji Židova (Arendt, 2015: 346). Iako su preuzeli već postojeći antisemitski diskurs, nacisti uvode jedan novi element: antisemitizam od javnog mnijenja, putem dokazivanja nežidovskih korijena za pristup nacionalsocijalističkoj stranci, postaje dio „intimne brige svakog pojedinca“ (Arendt, 2015: 347). Antisemitizam tako

više nije dio javnog mišljenja, štoviše, postaje princip identifikacije i samoodređenja, omogućavajući atomiziranom i beskorisnom pojedincu da pronađe mjesto unutar *Volksgemeinschafta* (Canovan, 1992: 56). Dodatni input antisemitizmu proizlazi i iz korištenja „Protokola sionskih mudraca“, koji, unatoč činjenici da su falsifikat, projiciraju ispunjenje uloge nacista u budućnosti – organiziranje njemačkih masa za „svjetsko carstvo“. Zanimljivo je kako popularnost „Protokola“ ne proizlazi iz straha od židovske zavjere, već iz interesa kako ostvariti svjetsku dominaciju – vodič za svjetsko carstvo na nacionalnoj osnovi. „Nacistička propaganda je u Židovu koji je nadnacionalan jer je izrazito nacionalan otkrila preteču njemačkog gospodara svijeta“ (Arendt, 2015: 351), gdje u ostvarenju izgradnje tisućljetnog njemačkog carstva na putu stoji samo jedan mali narod, a to su Židovi. Međutim, navedeno predstavlja tek pripremu za obračun nacističkog poretka sa svim ostalim narodima. Prvi korak je *Volksgemeinschaft*, zajednica utemeljena na apsolutnoj jednakosti svih Nijemaca, koja proizlazi iz jednakosti prava, a ne prirode. Dakle, naglašena je apsolutna različitost spram drugih naroda, koja je dodatno radikalizirana otvorenim zastupanjem glavne premise: arijevska društvo koje će se obračunati sa svima, uključujući i Nijemce. Stvoren je ekvivalent boljševičkom konceptu besklasnog društva, koje jednako tako nije poznavalo nacionalne granice, međutim nacistički fiktivni svijet jamčio je momentalno ostvarenje svog koncepta, jer je davno nadmašio razinu fikcije za pripadnike pokreta (Arendt 2015: 352 – 354). Snažnost fikcije najočiglednija je u trenutku raspada, s obzirom na oživljavanje „fikcije“, pokret je izgubio svoju intelektualnu egzistenciju, stoga s uništenjem nacističke stvarnosti, nestaje i fanatizam sljedbenika.

Ključnu ulogu u transformaciji fikcije u djelatnu zbilju imale su totalitarne organizacije implementiranjem laži totalitarne propagande. Novinu u totalitarnom pokretu svakako predstavlja organiziranje frontovskih organizacija, čime se omogućava jasna distinkcija između članova stranke i simpatizera. Iako je upitna spremnost simpatizera da se bore za svoja uvjerenja, njihova vrijednost leži u njihovoj funkciji „zaštitnog zida“ prema izvanjskom, netotalitarnom okruženju. One osiguravaju privid vanjske normalnosti za ostale pripadnike pokreta, štoviše frontovske organizacije omogućavaju ozbiljenje fiktivnog svijeta nacizma. „Organizacije suputnika obavijaju totalitarne pokrete maglom normalnosti i pristojnosti koja zavarava članstvo o pravoj prirodi vanjskog svijeta koliko i vanjski svijet o pravoj prirodi pokreta (Arendt, 2015: 357 – 358). Na isti način obično članstvo okružuje militantne skupine i za njih predstavlja normalan svijet. Arendtina struktura totalitarizma tako podsjeća na strukturu luka; svaka ovojnica ima zaštitnu funkciju prethodne ovojnice prateći pritom

hijerarhiju militantnosti. U središtu pokreta je naravno vođa, čija je volja svojevrsni zakon totalitarnog pokreta. Vođa pritom, prema Arendt, ima dvostruku funkciju: „magični obrambeni zid pokreta prema vanjskom svijetu i istodobno biti most kojim je pokret izravno povezan sa svijetom (Arendt, 2015: 365). Posebnost totalitarnih vođa odlikuje se u njihovoj potpunoj odgovornosti, svaka zapovijed ili imenovanje unutar totalitarne mašinerije, proizlazi iz jednog izvora moći – vođe, koji se ujedno identificira sa svakim dijelom svog aparata. Potonje je ujedno i razlika između svakog totalitarnog vođe i diktatora ili despota; diktator je uvijek sam na vrhu, visoko distanciran od svojih podanika, čime otvoreno iskazuje svoju supremaciju u odnosu na podanike.

Preuzimanje potpune odgovornosti vođi omogućava organizacija, koja poprima obilježja tajnog društva: bazirana je na bespogovornoj poslušnosti birača i inicijacijskom obredu, s ciljem izdvajanja „zaklete braće po krvi“ od neodređene i neartikulirane mase neprijatelja. Poveznica sa tajnim društvima dodatno je učvršćena sudjelovanjem Staljina i Hitlera u urotama koje su prethodile uspostavi totalitarnog poretka. U očima promatrača, vođe su tako opravdale svoj status sudjelujući u misiji razotkrivanja i uništenja tajnih društava trockista i tajnih društava Židova, koji su opstruirali boljitak društva. „Oni su u nekoj mjeri prirodan proizvod urotničke fikcije totalitarizma“, jedino što ih razlikuje od tajnih društava jest činjenica da dokidaju tajnovitost. Posebnu ulogu pritom ima „unutarnji krug“ vođinih ljudi, postavljenih od strane vođe i koje karakterizira vjera u „nepogrešivost vođe“; nikada ne preispituju, već izvršavaju vođinu volju, ignorirajući u potpunosti suprotne dokaze. Upravo ovdje leži moć pokreta, u djelovanju elitnog unutarnjeg kruga, što najbolje dokazuje staljinistički primjer (Arendt, 2015: 367). Iako su krenuli s različitog povijesnog polazišta, Arendt ističe, kako su i nacizam i staljinizam došli do istog organizacijskog rezultata. Nacistički totalitarizam je započeo kao masovna organizacija kojom su elitne formacije postupno ovladale, dok je boljševizam prvotno formirao elitne formacije čija je funkcija bila ovladavanje masom. Dok nacisti polaze od izmišljene urote i organiziraju se po uzoru na Sionske mudrace, boljševički put obilježen je transformacijom partije sukladno tekućim potrebama, što je ujedno podrazumijevalo i prilagođavanje fiktivnih svjetskih urota (Arendt, 2015: 368). Moć se postupno koncentrirala u rukama vođe: od cilja jednopartijske diktature, preko partijskog Politbiroa do Staljina, koji je partijskoj strukturi nametnuo totalitarna pravila urotničkog dijela, čiji je i sam bio dio, a sve uz pomoć tajne policije kao glavnog urotničkog elementa. Kada se ravnoteža moći promijenila i kada su urotnici postali najjači element jednopartijske diktature, totalitarizam se rodio i transformirao jednopartijsku diktaturu u totalitarni režim (Kurelić, 1996: 92).

„Čitava hijerarhijska struktura totalitarnih pokreta, od naivnih suputnika do članova partije, elitnih sastava, uskog kruga oko vođe i samog vođe, može se opisati kao neobično promjenjiva mješavina lakovjernosti i cinizma s kojom svaki član, ovisno o svom rangu i položaju u pokretu, treba reagirati na promjenjive neistinite izjave vođa i nepromjenjivu središnju ideološku fikciju pokreta“ (Arendt, 2015: 372). Traumatična iskustva dovele su mase do točke da vjeruju u sve i istodobno ne vjeruju u ništa, da misle da je sve moguće i da ništa nije istina. Oduzimanje pojedinčeve sposobnosti za razlikovanje realnosti i fikcije, istinitog i lažnog, jedna je od ključnih karakteristika Arendtine teorije totalitarizma, a ujedno i dokaz da je totalitarizam, u srži, antihumanistički nastrojen projekt. Ekstremni primjer svakako predstavljaju elitne formacije: izobrazba pripadnika usmjerena je na to da se ukine njihova sposobnost razlikovanja istine od neistine, zbilje od fikcije, i ono pogubno, sposobnost da svaku činjeničnu izjavu odmah rastvori u obznanu namjere“ (Arendt, 2015: 374), što je u konačnici, i ostvareno u koncentracijskim logorima. Iako, za razliku od masa i ostalih članova pokreta, ne vjeruju u ideološke klišeje ni u vođinu nepogrešivost, samoubilačka odanost elitnih formacija proizlazi iz, ironično, vjere u čovjekovu svemoć i snagu organizacije (Arendt, 2015: 377).

Kretanje totalitarnih pokreta, koje je nužno za uspostavu totalne dominacije i održavanje totalitarnog poretka, nužno otvara pitanje što se događa sa totalitarnim pokretima kada im je vlast ograničena granicama nacionalne države. Opasnosti ograničenja u granice nacionalne države, što onemogućava vanjsku ekspanziju, ili uspostava apsolutizma, prevladane su svojevrsnim oblicima trockističkog koncepta „permanentne revolucije“, čiji sadržaj sada čini izopačenje čistki i rasnog principa u sredstva permanentne nestabilnosti (Arendt, 2015: 380). „Totalitarizam na vlasti koristi državnu upravu za svoj dugoročni cilj osvojenja svijeta i za upravljanje ograncima pokreta; uvodi tajnu policiju kao izvršitelja i čuvara svojega domaćeg eksperimenta stalnog pretvaranja stvarnosti u fikciju; i naposljetku podiže koncentracijske logore kao posebne laboratorije u kojima izvodi svoj eksperiment totalne dominacije“ (Arendt, 2015: 382).

Pogreška netotalitarnog okruženja u ophođenju s totalitarnim pokretom, ogledala se u pokušaju primjene iskustva i zdravog razuma na pokušaj shvaćanja totalitarne stvarnosti, koja je funkcionirala na obrnutom principu. Svaka diplomatska pobjeda totalitarne diplomacije dodatno je rasplamsala teror, u momentima „stabilnosti“, kada su sve potencijalne prijetnje uklonjene, teror je doživio vrhunac, što potvrđuju i snažne represivne mjere tridesetih u SSSR-u i kulminacija nacističkog terora, u formi koncentracijskih logora, za vrijeme Drugog svjetskog rata kad je njemački narod ujedinjen u borbi (Arendt, 2015: 383). Dodatnu konfuziju, suprotno

očekivanjima promatrača, unijelo je nacističko prihvaćanje starih institucija; Vajmarski ustav nikada nije službeno ukinut, što je imalo naznake potencijalne konsolidacije sustava. Nacistički pokret nije mijenjao institucije, štoviše iskoristio ih je za prijenos i kreiranje paralelnih sistema moći (Kurelić, 1996: 92). Formiran je režim, čija je glavna značajka „bezobličnost“ i izostanak strukture, što je u skladu s tvrdnjama kako pokret može imati samo pravac kretanja. Dvojna vlast, partije i države, predstavlja „zapravo odnos između prividne i stvarne vlasti, tako da se državni aparat obično prikazuje kao fasada lišena moći koja skriva i štiti stvarno moć Partije“ (Arendt, 2015: 385). Potonje se ogledalo u udvostručivanju službi; svakom državnom organu odgovarao je neki organ Partije: dok je u SSSR-u Staljin zadržao Sveruski kongres savjeta kao „vanjski simbolični ukras svoje vlasti“ (Arendt, 2015: 387). Ovakav odnos moći pretpostavljao je mogućnost uspostavljanja određene strukture: između fasade države i unutarnje jezgre partije, stoga totalitarni pokret umnogostučava službe, što je omogućilo kontinuiranu relokaciju moći i mobilnost pokreta. Jačina vidljivosti institucija obrnuto je proporcionalna njihovoj moći; kao što ističe Arendt (2015: 393), „prava moć počinje ondje gdje i tajnovitost“.

Za bolje razumijevanje totalitarnog pokreta, nužno je napraviti distinkciju od već poznatih oblika vladavine. Iako se mnogi, prilikom opisa totalitarnih odlika vođe, pozivaju na „autoritet vođe“, autoritet nužno slijedi hijerarhija koja omogućava transmisiju autoriteta kroz sve slojeve organizacije do političkog tijela. Totalna dominacija, na kojoj počiva totalitarizam, dijametralno je suprotna principu autoriteta, što je uvjetovano izostankom strukture totalitarnog pokreta. Štoviše, ključno je razlikovanje svrhe primjene određenog principa: dok princip autoriteta teži smanjenju ili ograničenu slobode, totalna dominacija teži njezinom ukidanju (Arendt, 2015: 394). Totalitarni pokret je tako nemoguće poistovjetiti sa autoritarnim poretom, a unatoč tome što je proizašao iz jednopartijske diktature, on nadilazi i taj oblik vladavine. Jednopartijska diktatura je totalna u „negativnom“ smislu, dokida mogućnost postojanja političke oporbe, međutim zadržava postojeći oblik odnosa moći između države i partije, popunjavajući ih tijekom „revolucije“ vlastitim personalom. S druge strane, ključna značajka „revolucije“ totalitarnog pokreta je jasna distinkcija između države i pokreta, totalitarni poredak u potpunosti degradira, štoviše ignorira, postojanje države, što je vidljivo i u diskursu vođa koji ističu rasu ili ujedinjenu narodnu zajednicu (*Gemeinschaft* postaje svojesvrtni sinonim za državu). Uloga države je reprezentativna, ona predstavlja vanjsku fasadu kojom se zemlja predstavlja u netotalitarnom okruženju (Arendt, 2015: 407 – 408). Unutarnja funkcija stvaranja privida funkcioniranja države, koja se temelji na multipliciranju službi, stvaranju permanentnog kaosa i ispremiješanosti ovlasti, jest odvratanje pažnje od „jezgre moći zemlje – vrlo učinkovite

i vrlo sposobne službe tajne policije“ (Arendt, 2015: 408). Oslanjanje na službu tajne policije, suprotno uobičajenom oslanjanju na vojsku, proizlazi iz nekoliko razloga: oslanjanje na vojsku onemogućilo bi ostvarivanje totalitarizma na globalnoj razini, s obzirom na njihov fokus na vanjsku politiku, dok je totalitarizam, zbog naravi pokreta, težio stapanju unutarnjih i vanjskih poslova, što je u konačnici podrazumijevalo i građanski rat („obračun sa Nijemcima“) gdje su se vojnici pokazali nepouzdanima. Zadaća tajne policije, u vanjskom smislu, jest pripremanje terena za uspon totalitarnog poretka (stvaranje pete kolone, upravljanje ograncima pokreta i utjecaj na „domaću“ politiku), dok na unutarnjem planu imaju ključnu ulogu u ostvarenju totalitarne fikcije, što dolazi do izražaja u kasnijim fazama totalitarnog pokreta. U početnim fazama totalitarizma funkcija tajnih službi slična je onima u despotskim oblicima vladavine: uklanjanje političke oporbe i skrivenih neprijatelja režima, međutim novitet totalitarizma jest uvođenje kategorije „objektivnog“ neprijatelja. Teror tada postaje pravi sadržaj totalitarnog režima, usmjeren na „objektivne“ neprijatelje, koje „određuje politika vlade, a ne njegova želja da je sruši. To nikada nije pojedinac čije se opasne misli moraju isprovocirati ili čija prošlost opravdava sumnju, nego „nositelj tendencija“, nešto poput nositelja bolesti“ (Arendt, 2015: 411). Identitet „objektivnog“ mijenja se u skladu s okolnostima: fluktuacija identiteta omogućila je da nakon eliminacije jedne kategorije, slijedi objava rata drugoj. Potonje je vidljivo i u planovima totalitarnih vođa: Hitler, predviđevši istrebljenje Židova, započinje pripreme za uništenje poljskog naroda, a kasnije i desetkovanje njemačkog naroda; dok Staljin, nakon obračuna sa potomcima vladajućih klasa, kao neprijatelje definira Ruse poljskog podrijetla, zatim Nijemce i Tatare, bivše ratne zarobljenike, i u konačnici, ruske Židove (Arendt, 2015: 412). Totalitarnom režimu su potrebni takvi neprijatelji jer je na taj način održava kretanje i momentum terora; uloga tajne policije se tako svodi na izvršitelja vođine volje, djelujući po logici „mogućeg zločina“, što čini sve i svakog sumnjivim. Konačni vrhunac totalitarnog režima uslijedio je zamjenom kategorije „objektivnog“ neprijatelja nasumičnom selekcijom žrtava za likvidaciju, što je trebalo u potpunosti uništiti osjećaj pojedinca da je odgovoran za vlastitu sudbinu. Uloga je tajne policije osigurati da žrtve „izbriše iz sjećanja svijeta koji je preživio“, kao da nikada nisu ni postojali (Canovan, 1992: 58). Time su omogućeni preduvjeti za ostvarenje konačnog cilja totalitarnog pokreta, a to je uništenje ljudske prirode: uništavanje individualnosti, pluralnosti i spontanosti ljudskog bića, što je usavršeno u koncentracijskim logorima, eksperimentu totalitarnog poretka koji je, na krilima „ideološke znanstvenosti“, dokazao da je sve moguće.

Svrha totalitarizma je reduciranje ljudskih bića na skup nepromjenjivih, istovjetnih reakcija, ukidanjem spontanosti kao izraza ljudskog ponašanja – cilj je stvoriti novu „podljudsku“ vrstu nalik na druge životinjske vrste čiji je primarni instinkt, to jest sloboda, ograničena na očuvanje vrste. Totalitarizam svoj vrhunac doživljava provođenjem eksperimenta: logor pritom predstavlja laboratorij, ideološki indoktrinirane elitne formacije znanstvenike, dok je metoda apsolutni teror, a sve u svrhu potvrđivanja teorijske podloge totalitarizma (Arendt, 2015: 425). Ova pomalo banalna komparacija, u sebi nosi srž problema opisivanja totalitarnog iskustva: Arendt na nekoliko mjesta upozorava kako *common sense* netotalitarnog okruženja u sebi nosi dozu sumnjičavosti prema iskustvima iz koncentracijskih logora; zdrav razum nije spreman povjerovati da je tako nešto monstruozno moguće. „Normalnost normalnog svijeta već je prilično dugo najdjelotvornija zaštita od otkrivanja masovnih zločina totalitarizma“ (Arendt, 2015: 424). Zdrav razum i normalni ljudi odbijaju vjerovati da je sve moguće, što dovodi do pokušaja tumačenja slobodarskim racionalizacijama. Mnogi se pritom pozivaju na povijesna istraživanja: iskustvo Francuske revolucije gdje „revolucija proždire svoju djecu“, kolonizaciju Amerika i istrebljenje domorodaca, „zaštitni zatvori“ za vrijeme Burskog rata (Arendt, 2015: 427), pokušavajući objasniti totalnu dominaciju sa već poznatim vokabularom i primjerima. Svjesna kako ljudi intuitivno posežu za već poznatim pojmovima kada se susretnu sa nečim novim, Arendt koncentracijske logore jasno želi razdvojiti od svih već poznatih „sličnih“ sistema, naročito prisilnih i radnih logora, pokazujući na različitim primjerima, naročito SSSR-a, kako sustav koncentracijskih logora u potpunosti gubi svoj utilitarni karakter, u ekonomskom i političkom smislu nakon 1930., a u Njemačkoj nakon 1938. kada većinu zatvorenika čine nedužni ljudi, a ne kriminalci i politički protivnici (Arendt, 2015: 437).

„Bezumnoj masovnoj proizvodnji leševa prethodila je povijesno i politički razumljiva priprema živih leševa“ (Arendt, 2015: 433), utemeljena na ubijanju pravne, moralne i individualne osobe, što je zapravo pokazalo kako su prava čovjeka, formulirana i proklamirana, a nikada politički zajamčena, sasvim beznačajna. Potonje se najbolje ogleda u gubitku pravne osobe, to jest u postojanju skupina u društvu koje su u potpunosti stavljene izvan zaštite zakona, jednako kao što je i koncentracijski logor stavljen izvan nominalnog kaznenog sustava (Arendt, 2015: 434). Iako su postojale kategorije kriminalaca i političkih zatvorenika, za koje i postoji potencijalno racionalno objašnjenje njihova odlaska u logor, treću i ujedno najveću skupinu čine u potpunosti nevini ljudi, izabrani po principu nasumičnosti. Svaka suradnja i solidarnost među različitim kategorijama logoraša onemogućena je njihovim kategoriziranjem i označavanjem određene skupine, što je ujedno i jedan od aspekata ubojstva moralne osobe u čovjeku. Važniji aspekt

predstavlja zaborav, s obzirom da je logor učinio smrt zatvorenika anonimnom, i isključenje moralne savjesti, za što je osobito efikasna bila denuncijacija; kada je čovjek prisiljen birati između ubojstva i samoubojstva. Kruna totalitarnog uništenja ljudske moralnosti sastoji se u uključenju žrtava logora u upravljanje procesima koncentracijskog logora, čime i oni postaju odgovorni. Jedina odrednica čovječnosti koja tada preostaje jest vlastiti identitet, koji je totalitarni režim uništio nehumanim metodama, koje započinju njihovim animalnim tretiranjem tijekom transporta, a završavaju nezamislivim mučenjem. Uništenje individualnosti ujedno je i odgovor za sve one koji se pitaju zašto nije bilo pobune ni otpora: „jer uništiti individualnost znači uništiti spontanost, čovjekovu moć da sam od sebe započne nešto novo“ (Arendt, 2015: 441). Čovjek u potpunosti biva uništen, što je ujedno i temeljni cilj totalitarnog pokreta: transformacija ljudske prirode, a za civilizaciju zadatak suočavanja s pojmom „radikalnog zla“, koje nije moguće opisati postojećim vokabularom. Upravo je uloga ideologije, stoga ona i jest bit totalitarnog pokreta, priprema pojedinca za ostvarenje povijesnog kretanja: ideologija priprema pojedinca da izvrši misiju kojoj se ne može oduprijeti, mora djelovati u skladu sa zakonima Prirode i zakonima Povijesti, čiji determinizam određuje kretanje kolektiva. Totalitarizam tako predstavlja spregu ideologije i terora koji ima instrumentalnu ulogu: „teror je ostvarenje zakona kretanja: njegov je glavni cilj omogućiti sili prirode ili povijesti da se slobodno kreće kroz čovječanstvo, neometana ikakvim čovjekovim spontanim djelovanjem“ (Arendt, 2015: 451). Totalitarizam tako, u konačnici, predstavlja politički poredak u kojem je čovjek višak.

Što je u konačnici totalitarizam za Hannah Arendt? Nemoguće je totalitarizam, kao novi politički fenomen, opisati već postojećim političkim vokabularom, što je vidljivo i kod Arendt: govori o „totalitarnom režimu“, „totalitarnom sistemu“, „totalitarnoj vladavini“, „totalitarizmu kao obliku vlade i pokreta“ te „obliku političke opresije“ (Kurelić, 1996: 92). Štoviše, na totalitarne pokrete nije moguće primijeniti ni postojeće metode: iako su mnogi očekivali historijsku komparativnu analizu nacizma i boljševizma u svrhu njihova izjednačavanja, Arendt odbacuje analizu političkih i ekonomskih struktura, te se fokusira na djelovanje i posljedice tog djelovanja, inzistirajući na nepostojanju strukture u totalitarnim pokretima. Točka preklapanja nacističkog i boljševičkog pokreta su koncentracijski logori, kao centralne institucije totalitarnog režima, mjesto gdje totalitarni pokret doživljava svoje ozbiljenje (Kurelić, 1996: 92-93), ali i kao mjesto za koje opis, znanosti i promatrača, izostaje. Iako kraj knjige većinom biva podložen kritikama, zbog metodološkog zaokreta, Arendt, pokazujući što totalitarizam nije te zašto nije moguće postojeći kategorijalni aparat različitih znanosti, od historiografije,

politologije, povijesti ideja, primijeniti na totalitarizam, zapravo upućuje svojevrsni apel zajednici za daljnje istraživanje i promišljanje totalitarizma.

„Neovisno o ovim razmatranjima – koja kao pretkazanja nisu od osobite koristi, a još manje utjehe - ostaje činjenica da su kriza našeg doba i njegovo središnje iskustvo donijeli jedan posve novi oblik vladavine koji će nas kao mogućnost i uvijek prisutna opasnost najvjerojatnije pratiti od sada nadalje...“ (Arendt, 2015: 464).

Funkcionalistički pristup: Brzezinski – Friedrich „Totalitarna diktatura i autokracija“

Totalitarian Dictatorship and Autocracy, objavljena 1956. godine, zajednički je rad politološkog dvojca Zbigniewa K. Brzezinskog i Carla J. Friedricha. Zajedničke crte koje autori dijele, osim posrednog i neposrednog iskustva nacional-socijalizma, ogledaju se primarno u njihovom liberalnom usmjerenju iz čega proizlazi njihov interes za razmatranje demokracije, ali i svih ostalih tipova političkih poredaka, koji su rezultat devijacija demokratskog režima i s njime povezanih vrijednosti. Nastala u klimi Hladnog rata i promjena u SSSR-u, studija totalitarizma Brzezinskog i Friedericha, unatoč antikomunističkom porivu, predstavlja prvu sistematičnu i opsežnu institucionalnu analizu totalitarnog poretka sa snažno naglašenim komparativnim modelom u odnosu na demokraciju, ali i sve dotad poznate autoritarne oblike, u čemu se zapravo ogleda njezina vrijednost. Iako 1965. godine, nakon desetljeća istraživanja i plodnog razdoblja istraživanja totalitarizma i promjena na političkoj sceni, primarno procesa destaljinizacije, izlazi revidirano i nadopunjeno drugo izdanje, fokus ove analize zadržat će se na inicijalnim poglavljima koja se bave isključivo studijom totalitarizma, te ne uključuje ekonomska pitanja, kao ni analizu kineskog komunizma, što je djelomični rezultat i angažmana autora u kreiranju vanjske politike SAD-a.

Kao što ističu sami autori, „ocrtati, na temelju poznatih i priznatih podataka, generalni model totalitarne diktature i društva koje je kreiralo“, osnovni je zadatak njihove studije koja polazi od dva temeljna pitanja: što je totalitarna diktatura i kako je uklopiti u postojeći okvir našeg znanja o vladavini i politici? (Brzezinski i Friedrich, 1965: xi). Totalitarne diktature, s obzirom na nedostatak vokabulara i ograničeni domet spoznaje, označavane su sa svim raspoloživim autokratskim vokabularom: tiranije, despotizmi i apsolutizmi. Autori su ovdje na tragu Blocha i Jenkinsa, koji upozoravaju na navedenu zamku anakronizma u kojoj se novim pojavama, u

svrhu njihova razumijevanja i ukalupljivanja u već postojeće paradigme znanja, dodjeljuju već postojeći pojmovi. Friedrich i Brzezinski ističu kako je ključna razlika totalitarnih diktatura u odnosu na autoritarne režime to što one pretendiraju na totalitet čovjeka, dok se autoritarne diktature zadovoljavaju isključenjem pojedinaca iz određenih sfera (Brzezinski i Friedrich, 1965: 4). Zajednička je značajka svih autokratskih režima da ne postoji ravnoteža moći i mehanizam kontrole: vladar uživa neograničenu moć te je u potpunosti izvan konstitucionalnog okvira. Upravo iz potonjeg proizlazi kako je autokracija svaki politički poredak unutar koje su vladari nedovoljno ili u potpunosti izvan domene vladavine zakona (Brzezinski i Friedrich, 1965: 5). Iako sam nije podložan zakonu, vođina volja jest zakon za njegove podređene subjekte; čak je i totalitarizmu bilo neophodno reproducirati mnoštvo zakona kako bi se upravljalo društvom i ekonomijom. Rasprava o granicama vladareve moći zapravo je usko povezana sa konceptom države i suverenosti, što je rezultat potrebe za održavanjem političkog reda i stabilnosti. Naravno, ovdje je neophodno spomenuti Jeana Bodina i Thomasa Hobbesa, za koje mnogi smatraju kako su utemeljili političku filozofiju koja omogućava suverenu oslobođenje od svih ograničenja, osim prilikom pozivanja na pravo na samoočuvanje. Slom birokratskog aparata uzrokovan intenziviranim razvojem kapitalističke ekonomije i njegovom potrebom za efikasnim i brzim odlukama, omogućio je koncentriranje moći u rukama pojedinaca ili nekolicine, za koje se smatra kako djeluju u općem interesu (Brzezinski i Friedrich, 1965: 6-7). Svrha je upravo liberalne države ograničiti samovolju vladara, sama uloga države je ograničena, stoga totalitarna država predstavlja opozit degradiranju države od strane liberala. Zanimljivo je kako je jačanje države u određenim primjerima, poput Frankove diktature u Španjolskoj ili de Gaulleove Francuske, opravdano dvostrukom opasnošću: opasnost od liberalnih pretenzija te strah od totalitarnog preuzimanja, iako mnogi navedene primjere svrstavaju u tabor totalitarnih režima. Iako dijele zajedničke elemente sa autoritarnim poretcima, poput upotrebe nasilja i postojanja određenog konsenzusa, totalitarni režim predstavlja zapravo pokušaj institucionalizacije autokratske moći (Brzezinski i Friedrich, 1965: 13).

„Totalitarni režimi su autokracije“ (Brzezinski i Friedrich, 1965: 15), svojevrsni pokušaj adaptacije autokracije potrebama industrijskog društva 20. stoljeća. Međutim, unatoč određenim sličnostima, autori totalitarizam promatraju kao historijsku inovaciju i *sui generis*. Razlog za zajedničko proučavanje fašizma i komunizma proizlazi iz njihove sličnosti, to jest iz činjenice kako su sličniji jedno drugom, nego svim ostalim dotad poznatim političkim poretcima. Totalitarni poretcu specifični su zbog toga što nisu rezultat svojih kreatora, već

antidemokratskih i antikonstitucionalističkih revolucionarnih pokreta koji su ujedno posljedica političke krize u 20. stoljeću. Prije izgradnje vlastite teorije, autori kreću od kritike postojećih teorija i ukazivanja na njihove nedostatke, nazivajući ih antropološkim i ideološkim, aludirajući pritom primarno na teoriju Hannah Arendt, iako nigdje izrijekom na imenuju Arendt. Međutim, razmatranje totalitarizma kao projekta čija je svrha preoblikovanje i transformacija ljudskih bića kako bi ih se kontroliralo, što je postignuto primarno ideologijom, neupitno priziva temeljne postavke Arendtine teorije totalitarizma. Temeljni problem navedene teorije ogleda se u činjenici da primat ima ideologija, prikazujući tako organizaciju i metode kao sredstva „sekundarne važnosti“ (Brzezinski i Friedrich, 1965: 16). Problemi koje primat ideologije ima različite su naravi: prvi se ogleda u pragmatičnosti, Brzezinski i Friedrich smatraju kako totalna kontrola nikada nije postignuta, dok je drugi historijsko-komparativne naravi; potpuna kontrola nad pojedincem nije novitet – povijest nam nudi primjere teokratske vladavine, dok se u filozofiji već kod Platona spominje „totalna kontrola u svrhu održavanja političke stabilnosti u političkoj zajednici“. Upravo potonje omogućava anakronizam, Platon tako biva nazivan „ocem totalitarizma“, iako je zapravo zastupnik autokracije pod vodstvom mudrih, a odlike spartanskog odgoja i države isto postaju primjer totalitarizma. Inovativnost totalitarnog režima zapravo leži u organizaciji i metodama, što je potpomognuto i ubrzano modernim tehničkim uređajima i rješenjima, koja su razvijena s ciljem uspostavljanja totalne kontrole u službi ideološki motiviranog pokreta, u potpunosti posvećenog totalnoj destrukciji i rekonstrukciji masovnog društva (Brzezinski i Friedrich, 1965: 17). Fašizam i komunizam formirani su zbog krize vladavine, međutim njezino saniranje neće ujedno označavati kraj totalitarnih poredaka. Jednako kao i autoritarni oblici, totalitarizam ima moć prilagodbe novonastalom okruženju; totalitarni režim nije statičan, već mu je glavna karakteristika kontinuirano kretanje.

Iako je totalitarni poredak posljedica političke krize, navedena tvrdnja ne otkriva mnogo o izvorima totalitarizma. Autori odbacuju genetičke i moralne teorije, inzistirajući na multifaktorskoj analizi, s obzirom da je totalitarizam amalgam različitih faktora koji su utjecali na njegov razvoj. Odbacivanje ideoloških eksplanacija, koje se zapravo lako primjenjuju na totalitarne primjere, fokus stavlja na strukture, institucije i procese – koji su u fašizmu i komunizmu „gotovo slični“. Razlike primarno proizlaze iz različite svrhe i intencija: dok komunizam pretendira na svjetsku revoluciju proletarijata, fašisti pretendiraju na globalnu dominaciju određene nacije ili rase. Štoviše, Brzezinski i Friedrich smatraju kako je fašizam nastao kao odgovor na komunistički izazov, okupljajući srednju klasu, dok je komunizam projekt oslobađanja pojedinaca od opresije autokratskog režima (Brzezinski i Friedrich, 1965:

20). Oba režima tako su svojevrsna posljedica Prvog svjetskog rata te ekonomske i političke krize koja je unijela nestabilnost i nesigurnost u političku zajednicu. Međutim, ono što zanima autore, nisu razlike, već sličnosti različitih totalitarnih režima jer im one omogućavaju uspostavu generalnih značajki totalitarnog režima. Totalitarni „sindrom“, kako ga Brzezinski i Friedrich nazivaju, to jest obrazac međusobno isprepletenih značajki, sastoji se tako od šest glavnih točaka: ideologije, jedne stranke koju vodi jedan čovjek, terorističke policije, komunikacijskog monopola, oružanog monopola te centralne ekonomije (Brzezinski i Friedrich, 1965: 21). Navedene značajke ključno je promatrati u njihovom međudjelovanju, jer ukoliko ih se gleda zasebno, one nisu specifične samo za totalitarne poretke, već ih nalazimo i u drugim političkim poretcima. Njihovo međudjelovanje i interakcija ključno je za uspostavu i detektiranje totalitarizma.

„Totalitarni sindrom“ tako je „organski sustav“ gdje se navedene značajke međusobno nadopunjavaju. Ideologija počiva na radikalnom odbacivanju postojećeg koncepta društva sa svrhom uspostave novog savršenog poretka, kontrolirajući pritom svaku aspekt ljudskog življenja određujući njegovu ulogu u novom društvu. Neupitna potpora i izvršavanje ideološke misije u rukama je nekolicine: samo mali postotak društva koncentriran je oko jedne partije, to jest oko jedne osobe – vođe. Njihova je uloga propagiranje i osiguravanje potpore za ostvarenje ideoloških postulata, naročito kroz birokratski aparat, kojem su u potpunosti hijerarhijski i organizacijski nadređeni. Naravno, provedba je akcelerirana zahvaljujući upotrebi terora, koji se pomoću djelovanja partije i terorističke policije, uvlači u sve pore društva. Jednako kao i kod Arendt, Brzezinski i Friedrich, ističu kako su neprijatelji arbitrarno određeni: ne radi se o političkim kategorijama neprijatelja, već je teror usmjeren prema određenim skupinama populacije. Teror je pritom ojačan spoznajama moderne znanosti i znanstvene psihologije. Kontrola i koncentracija moći u rukama jednog ili nekolicine podrazumijeva i uspostavu kontrole nad sredstvima masovne komunikacije, čime se uz mogućnost kritike režima ili opovrgavanja teza totalitarizma, onemogućava disperzija moći, što je ujedno rezultiralo i monopolom nad oružanom proizvodnjom i njenim upravljanjem. Jednako kao i oružana, sva proizvodnja u državi u potpunosti je podređena želji vođe i potrebama društva iz njegove perspektive, stoga je tip ekonomije na kojem totalitarni režim počiva centralna ekonomija (Brzezinski i Friedrich, 1965: 22). Kombinacija navedenih šest značajki, gledajući unatrag u povijest, nikada se nije pojavila niti u jednom autokratskom režimu, ponajviše zbog činjenice kako su navedene značajke moguće samo u razvijenom industrijskom društvu i modernoj tehnologiji. Četiri od šest navedenih značajki tehnološki je uvjetovano: „totalitarna društva se

doimaju samo pretjerivanjem, štoviše logičnim pretjerivanjem tehnološke države modernog društva“ (Brzezinski i Friedrich, 1965: 24).

Modernost društva ne ogleda se samo u tehnološkom i ekonomskom razvoju, nego i u organizaciji ključnih političkih aktera, to jest političke strukture. Brzezinski i Friedrich, kao što je već naznačeno i što je u skladu s funkcionalističkom teorijom, koja počiva na međudjelovanju različitih struktura, balansiraju između opisa političke i društvene strukture. Iako bismo mogli zaključiti kako je izuzetno teško razlučiti navedene dvije strukture u totalitarnom društvu, s obzirom na brisanje granica između javne i privatne sfere, namjera je autora prikazati upravo isprepletenost struktura i posljedice njihova interaktivnog, recipročnog djelovanja na život pojedinca. Stoga i ne iznenađuje njihova definicija totalitarnog „sindroma“ kao „organskog sustava“ u čijem su središtu svakako vođa i njegova politička mašinerija, to jest stranka. Pitanje koje se pritom nameće jest: gdje leži izvor moći? Totalitarna diktatura počiva na ideji kako diktator ima apsolutnu moć, međutim, Brzezinski i Friedrich ističu kako je vođa, unatoč apsolutnoj moći, u određenom odnosu zavisnosti spram partije (Brzezinski i Friedrich, 1965: 31). Određena konfuzija proizlazi iz poistovjećivanja odlika osobne autokracije vođe, to jest njegove karizmatičnosti, sa pokretom i zanemarivanjem procesa odlučivanja unutar stranke. Dinamika odnosa između kolektivnog vodstva i kulta ličnosti vođe, što je naročito vidljivo na komunističkim primjerima poput SSSR-a i Kine, ukazuje na funkciju kolektivnog vodstva da pripremi birokratski aparat za vladavinu jednog čovjeka. Jačanje osobnog kulta ličnosti, odvijajući se paralelno s proklamiranjem kolektivnog vodstva, povezano je s uklanjanjem protivnika, a ujedno i pitanjem nasljednika. Upravo je potonje dokazalo kako totalitarni pokret nije isključivo osobni kult ličnosti pojedinog vođe: nakon Staljinove smrti ne dolazi do sloma totalitarnog sustava u SSSR-u, štoviše SSSR postaje primjer visokog stupnja institucionaliziranja totalitarnog sistema i njegove implementacije u birokratsku mašineriju, dok „politički prvaci“ upravljaju po principu kolektivnog vodstva (Brzezinski i Friederich, 1965: 32-33). Upravo je zadržavanje formalnih značajki konstitucionalne republike omogućilo totalitarnoj diktaturi prevladavanje krize izazvane otvorenim pitanjem nasljedstva. Ustav, unatoč svojoj praktičnoj beskorisnosti, omogućava stvaranje dojma uređenosti, stabilnosti i legitimacije, iako ne postoje potrebni preduvjeti za demokratsku utрку i biranje vođe odozdo. Već spomenuta međuzavisnost vođe i stranke, težište svih političkih aktivnosti prebacuje na stranku: stranka funkcionira kao birokratski aparat, a ne demokratska grupa jednakih pojedinaca, oslanjajući se pritom na hijerarhijsku strukturu. Zanimljivo je kako prvi korak kod stabiliziranja novog vodstva čini dezintegracija idola: sustav je nužno odvojiti od individualnog

djelovanja prethodnog vođe, stoga je djelovanje Hruščova na 20. kongresu KPSS-a usmjereno upravo prema odvajanju Staljinovog kulta ličnosti od principa djelovanja boljševičke partije i vladavine. S obzirom da ustrojstvo totalitarne države neophodno vodi ka monopolizaciji moći, neophodno je da iz kolektivnog vodstva ispolji jedan vođa. Pobjeda ovisi o osobnosti kandidata, efikasnoj kontroli nad partijskom birokracijom te vještoj manipulaciji određenih kompetitora, što je pokazao upravo Hruščev koji, unatoč slabim izgledima, uključanjem nižih partijskih razina osigurava stabilizaciju svoje moći. Za vrijeme *interregnuma*, uloga je partije osigurati efikasno vodstvo, što je rezultat personifikacije ideološkog jedinstva i kontinuiteta u partiji. Politički kontroliranim masama upravlja impersonalni kolektiv, bez individualnih glasova i individualnih lica. Upravo navedeni element tajnovitosti i mističnosti te odvojenost političke moći od masa onemogućava dezintegraciju totalitarnog sistema zbog borbe za nasljedstva: ključ stabilnosti krije se u neupućenosti masa, koja proizlazi iz totalitarnog monopola nad komunikacijskim i oružanim sredstvima (Brzezinski i Friedrich, 1965: 75-78). Povijest komunističkih režima, ukoliko promatramo smjene vođa, ukazuje na činjenicu kako totalitarni sistem neupitno vodi ka monopolizaciji, a sukladno tome i birokratizaciji moći.

Dominacija vođe nad strankom i uspostava kulta ličnosti proizlaze iz vođine funkcije „propovjednika“: vođa interpretira doktrinu na kojoj pokret počiva, s ciljem stvaranja ideološkog jedinstva. Upravo je ideološko jedinstvo stranke, temelj personalne diktature, a ujedno i procesa birokratizacije, s obzirom da je ona ključna za konsolidaciju totalitarne diktature. Pogodnost birokratizacije krije se u njezinoj prirodnoj intenciji da koncentrira moć na vrhu; moć koju je vođa zadobio tumačenjem totalitarne doktrine, učvršćuje i delegira sustavom povlastica za sljedbenike unutar birokratskog aparata. Glavno obilježje birokratskog aparata tako biva izostanak bilo kakve strukture (jednako kao i kod Arendt); sadržaj je „demokratski okvir“ koji je u potpunosti ispražnjen od svih sadržaja te funkcionira samo na principu vođine volje, u ovom slučaju zakona. Dodirna točka između Arendtine teorije te teorije Brzezinskog i Friedricha, ogleda se u funkciji elite, to jest vođinih najbližih sljedbenika. Održavanje i konsolidacija totalitarnog režima u potpunosti je u rukama vođinih najbližih sljedbenika. Okvir djelovanja sljedbenika pritom se, prateći analizu puta Sigmunda Neumanna, sastoji od četiri odlučujuća elementa vodstva: birokratskog (hijerarhijska organizacija gdje su na vrhu vođini „ljudi od povjerenja“), feudalnog (sustav benefita i uspostava sfera autokratske moći na lokalnim razinama), demokratskog (oligarhija prikrivena floskulom kolektivnog vodstva te poticanje rivalstva) i militantnog (uklanjanje otpora ciljevima totalitarnog pokreta) (Brzezinski i Friedrich, 1965: 33-37).

Iako totalitarni pokret preuzima koncept stranke iz zapadne tradicije, unutarnja dinamika totalitarne stranke u potpunosti se razlikuje od forme koja je usvojena kod konstitucionalnih demokratskih režima. Primarna razlika ogleda se u regrutiranju članstva: dok demokratske stranke imaju otvoren pristup, totalitarno članstvo je ekskluzivno; bazirano na temelju određene značajke. Totalitarnu stranku, ukoliko uklonimo normativne kriterije Weberove definicije, možemo definirati kao grupu pojedinaca, stabilno organiziranih s ciljem osiguravanja i održavanja vođine vladavine, uživajući određene idejne i materijalne povlastice (Brzezinski i Friedrich, 1965: 45-46). Nakon osvajanja vlasti, uloga je stranke navigirati proces transformacije društva u skladu s ciljevima totalitarne ideologije. Jednako kao i u hobsijanskoj državi, svi članovi društva su u potpunosti podređeni volji suverena, na što su i pristali prenošenjem prava na njega, sukladno društvenom ugovoru. Rezultat je gubitak osobnog identiteta, iz čega proizlazi savršeno lojalan podanik, što je naročito naglašeno kod članova stranke.

Važnost stranke najbolje se ogleda ukoliko se analizira ustrojstvo boljševičke partije. Kamufilirani demokratski element, to jest Lenjinov princip demokratskog centralizma, kreirao je ozračje demokratskog foruma na kojem članovi, klasno osviješteni radnici i seljaci, sudjeluju u procesu donošenja odluke. Međutim, donošenje odluke označavalo je, uz strah da neslaganje vodi u kategoriju neprijatelja, nemogućnost njezina propitivanja i bezuvjetno provođenje. Način provedbe, a ujedno i srž sovjetskog sistema, ogleda se u partijskoj birokraciji koja počiva na dupliciranju struktura vladavine: organizacija stranke paralelna je organizacijama vlasti, štoviše čini ih nepotrebnima i u potpunosti podložnima vlastitim ciljevima. Partijska birokracija je tako omogućila totalitarnom sistemu da nadživi vođu: svojim razgranatim i slojevitim djelovanjem osigurava ideološku prisutnost na svim razinama, sve do svakodnevnog života pojedinca. Specifičnost je totalitarnih sustava da su pripadnici pokreta aktivni sudionici: njihova je dužnost i obaveza, profesionalno i privatno, osiguravati provođenje interesa pokreta. Njihov osobni identitet u potpunosti je podređen totalitetu partije te njihova vrijednost i zadovoljština proizlazi na temelju njihova doprinosa ideološkoj konsolidaciji pokreta; iz njihove uloge kapilara koje u tijelo naroda prenose doktrinu partije (Brzezinski i Friederich, 1965: 49-54). Doseg totalitarnih pretenzija na osobne identitete pojedinaca, najbolje se ogleda u njihovom regrutiranju mladeži, koje je uz indoktrinaciju, imalo i funkciju otkrivanja političkih i vojnih talenata te njihovom daljnjem razvoju sukladno potrebama pokreta. Fascinacija totalitarnih pokreta mladeži posljedica je tumačenja totalitarnog pokreta, naročito fokusiranosti na budućnost: postoji određena misija koju je nužno prenijeti i na mlađe generacije u nadi da

će one izvršiti zadatak totalitarne rekonstrukcije društva. Pogodnost mladeži za kreiranje idealnih podanika totalitarne mašinerije proizlazi iz njihove oslobođenosti tereta prošlosti – mladi su svojevrsna *tabula rasa*. Totalitarni pokreti, osnivajući organizacije poput talijanske *Giovinetze*, njemačke *Hitlerjugend* ili sovjetskog *Komsomola*, vješto su iskoristili odlike dječastva, poput interesa za avanturama, usmjeravajući ih ka paramilitarnim aktivnostima, obučavajući pritom lojalne vojnike (Brzezinski i Friedrich, 1965: 61-62). Usmjerenost pokreta na mlade, osim njihova angažmana u aktivnostima stranke, ogleda se i u transformaciji obrazovnog sustava u propagandne svrhe. Aristotelijanski projekt „izgradnje građanina“, koji se bazira na razvoju vlastitog mišljenja i upotrebi kritičke metode, u potpunosti je izvrnut: cilj je stvoriti misaonu uniformnost i onemogućiti kritiku postojećeg sistema i svijeta koji je totalitarizam izgradio. Instrumentalna upotreba obrazovanja omogućena je subordinacijom sustava hijerarhiji partijskog sustava. Nastavno osoblje uključeno je u odgovarajuće asocijacije, što je bio temeljni preduvjet njihova zaposlenja, a njihov glavni zadatak je prožeti obrazovni sustav „duhom“ pokreta. Od osnovne škole pa sve do fakultetske razine, obrazovni se sistem nužno mora prilagođavati propagandnim zahtjevima s vrha te se mora angažirati u izgradnji „novog čovjeka“ (Brzezinski i Friedrich, 1965: 148-150).

Misija totalitarne rekonstrukcije društva, utemeljena na vođinom tumačenju totalitarne ideologije, pretendira na budućnost i ima određene značajke vječnosti, s funkcijom održavanja kontinuiranog kretanja pokreta. Analiza totalitarne ideologije ukazuje kako je oblik totalitarne vladavine nešto novo; ne uklapa se ni u jedan Weberov tip ideal tipskih oblika vladavine, zbog uvođenja novog elementa - vjere da je vođa provoditelj povijesti i sila koje neizbježno predviđaju smjer razvoja društvenih događaja (Brzezinski i Friederich, 1965: 42). Ključnu ulogu u oblikovanju ponašanja totalitarnih vođa i masa ima ideologija; promatrati ideologiju kao sredstvo vođe, a ne značajku totalitarnih režima u potpunosti je pogrešno. Uloga ideologije u totalitarnom režimu ogleda se u njezinoj definiciji: ideologija kao sustav ideja orijentiranih na djelovanje, osigurava program i strategiju djelovanja za ostvarenje ciljeva, primarno proizvodnju ideološkog jedinstva. Totalitarna ideologija u potpunosti je usmjerena ka totalnoj destrukciji i totalnoj rekonstrukciji društva, prihvaćajući nasilje kao praktično sredstvo totalne destrukcije postojećeg društva (Brzezinski i Friedrich, 1965: 88). Ideje i ideologije su u potpunosti instrumentalizirane radi indoktrinacije širokih slojeva mase. Specifičan način osnaživanja indoktrinacijskog procesa predstavlja upotreba simbola i mitova, čija je svrha obračun sa simbolima kompetitivnih ideologija i utjelovljenje elemenata ideologije. Ideološki naboj simbola očituje se u benignim primjerima, poput upotrebe srpa i čekića u komunističkoj

ideologiji, što aludira na jedinstvo seljačke i radničke klase, ceremonijama u svrhu glorifikacije određenih ljudi i rituala, dok iskorak čini kreiranje slike neprijatelja pomoću već ustaljenih stereotipova. Transformacija ideologije u mit temelji se na pouci koji mit obično sadrži: bajka okupirana prošlim događajima, koja im pridaje specifično značenje i važnost u sadašnjosti, uspostavljajući autoritet interpretatora i pouku za djelovanje u budućnosti. Iako su mitovi odlika brojnih režima, specifičnost totalitarnog mita je njegov pseudoznanstveni karakter koji je postignut prihvaćanjem teorija dijalektičkog materijalizma, utemeljenog u radovima Marxa i Engelsa, te o biološkoj superiornosti određene rase. Znanstveni karakter mita omogućio je racionalizaciju vjerovanja zadovoljavajući ljudsku potrebu za transnacionalnim vjerovanjima i usmjeravanju emocija u konkretnu akciju (Brzezinski i Friedrich, 1965: 92-94). Kriterij univerzalnog dometa ideologija, omogućio je klasifikaciju totalitarnih ideologija na temelju njihovih ultimativnih vrijednosti, projicirajući pritom konvencionalnu podjelu na fašizam i komunizam. Komunizam počiva na ideji univerzalnosti, „djeluj lokalno, misli globalno“ samo je jedna od parola u skladu sa ciljem oslobođenja društva od okova industrijskog kapitalizma. Besklasno društvo, postignuto akcijom proletarijata, esencijalni je preduvjet za ostvarenje središnje vrijednosti - socijalne pravednosti. S druge strane, fašizam počiva na ekskluzivnosti, iako prelazi doseg granica nacionalne države, obraća se određenim pojedincima podsjećajući ih na njihovu historijsku ulogu i važnost. Središnja vrijednost je tako dominacija, u odnosu na ostale pripadnike društva, a preduvjet za ostvarenje svjetske dominacije predstavlja snažna i čista nacionalna rasa. Ekskluzivnost fašističkog poretka utjecala je na razvoj hostiliteta spram pokreta, dodatno ojačanog kontradiktornošću pokreta koja proizlazi iz njegove želje za globalnom dominacijom i stvaranjem nove civilizacije, polazeći od ekskluzivnog koncepta rase (Brzezinski i Friedrich, 1965: 94-96). Pragmatičnost navedene binarne promjene, u jednu ruku je opravdana težnjama autora da izvedu generalni teorijski okvir teorije totalitarizma i alate za njihovo detektiranje i analizu, međutim rezultat je pojmovna konfuznost koja proizlazi iz upotrebe „krovnih pojmova“ fašizma i komunizma, što predstavlja određeni korak unatrag.

Točku ujedinjenja različitih oblika totalitarne ideologije predstavlja njihov zajednički korijen koji proizlazi tradicije zapadne političke misli. Ideje slobode, jednakosti, pravednosti i progresa duboko su ukorijenjene u totalitarnu misao, štoviše njihovim uklanjanjem srušila bi se totalitarna paradigma. Međutim, ključno pitanje autora nije koji su korijeni, već koja je uloga ideja u povijesti? Totalitarna ideologija na banalan način reinventira već postojeće tradicionalne ideje, slažući ih u totalitarni mozaik na način da budu prijemčive širokim masama, podložne moći interpretatora i prilagođene potrebama industrijskog i tehnološkog društva. Pokušaj

apliciranja teorijskih postavki na društvenu zbilju, nužno rezultira sa dva moguća ishoda: potrebom da se teorija modificira, s obzirom da ne odgovara uvjetima društvene zbilje, ili promjena društvene zbilje na način da se uklapa u teorijski okvir. Totalitarizam karakterizira upravo pokušaj da se povijest mijenja na način da odgovara totalitarnoj koncepciji povijesti. Ostvarenje ideje poželjnog, historijski neizbježnog, društvenog uređenja, sa željom da eliminiira sve barijere koje priječe njegov razvoj, nužno zahtijeva, ali i omogućava uspostavu totalitarne diktature (Brzezinski i Friedrich, 1965: 101-103). Promjena okruženja i prilagođavanje ideoloških postavki novonastalim uvjetima ukazuje na organski karakter totalitarne ideologije; njezinu sposobnost da reagira na promjenu. Spor oko ispravnog puta, evolucija ili revolucija, socijalizam u jednoj zemlji ili svjetska revolucija, sve navedene situacije ukazuju na adaptacijski značaj ideologije i njezinu premoć. U potrazi za korijenima i pokušaju obrane zapadne misli, ali i vlastitog naslijeđa, što je revizionistički slučaj, mnogi naglašavaju koruptivni karakter totalitarne ideologije, to jest njezinu misinterpretaciju i distorziju originalnih premisa. Brzezinski i Friedrich odbacuju potonje napore, pokazujući na primjeru boljševičke adaptacije Marxove i Engelsove političke teorije, kako je riječ o adaptaciji i modifikaciji u novonastalim političkim uvjetima. Totalitarna ideologija nikada u potpunosti ne odbacuje „originalne“ postavke, već mijenja kontekst: ne odustaje od internacionalnog pokreta, već pred pokret stavlja novu metodu ostvarenja cilja, a to je uvođenje teorije „socijalizma u jednoj zemlji“, koja će u konačnici domino-efektom rezultirati uspostavom svjetskog komunizma čiji je SSSR baza (Brzezinski i Friedrich, 1965: 108-113). Fleksibilnost totalitarne ideologije, njezina sposobnost pružanja odgovora na novonastale situacije i prilagođavanja realiteta, dodatno je ojačala njezinu auru nepogrešivosti. Ideologija tako zauzima mjesto tradicije i religije; njezina je uloga jačanje političkog tijela i osvajanje misli pojedinca, rafiniranom upotrebom simbola i mitova, u svrhu revolucionarnog ispunjenja „istine“ totalitarne doktrine.

Jedinstvena atmosfera, to jest ozračje straha, totalitarne diktature posljedica je međudjelovanja propagande i terora. Zastrahivanje, koje projicira teror, ojačava monopol nad komunikacijskim sredstvima, stvarajući prostor za službenu propagandu, koja je ujedno i u službi terora. Prožimajuća moć terora temelji se na repetitiranju ključnih propagandnih slogana. Spomenuti monopol nad sredstvima masovne komunikacije jedno je od ključnih razlikovnih značajki totalitarnih režima spram autokratskih, s obzirom da je utemeljen na tehnološkom razvoju, to jest mogućnosti masovnog korištenja novih sredstva poput radija, televizije i filma. Neovisno o podrijetlu vlasništva, bilo ono privatno ili javno, sva su sredstva komunikacije u nadležnosti

centralizirane vladavine, čak i na privatnoj razini poput privatne pošte, telefonskih razgovora i telegrama, sa opravdanjem bojazni od kontrarevolucionarnih pretenzija (Brzezinski i Friedrich, 1965: 129-130). Osnovna funkcija propagande je održavanje na vlasti političke stranke koja ima moć, međutim rivalstvo među različitim propagandnim usmjerenjima još je uvijek aktivno, što proizlazi iz dualnosti totalitarne države, to jest isprepletanja sfere između stranke i države. Zatvaranje alternativnih kanala informacija, u konačnici je u ljudima projiciralo indiferentnost i intenziviralo nepovjerenje, javio se fenomen „vakuuma“, koji karakterizira nedostatak informacija potrebnih za validnu procjenu novosti. Potonje je intenziviralo proces dezintegracije ljudskih odnosa i alijenacije pojedinaca, dodatno stimulirano općom atmosferom nepovjerenja te invazijom propagande i terora u društvene odnose. Međutim, nisu narušeni samo odnosi među pojedincima, već se komunikacijski vakuum javlja i između vođe i podanika; neefikasnost vođine komunikacije rezultirala je totalitarnim odgovorom koji se temeljio na još snažnijoj propagandi i teroru. Iako postoje određene metode obrade javnog mišljenja po pitanju podrške režimu, poput djelovanja i prikupljanja podataka od strane tajne policije ili metode samokritike u SSSR-u, slabost je totalitarizma što sam vođa pokreta ne raspolaže adekvatnim informacijama, koje su neophodne za proces odlučivanja (Brzezinski i Friedrich, 1965: 135-139). Iako vakuum oko vođe prijeto totalitarnom pokretu, implementacija metoda poput širenja glasina i osobne agitacije pojedinaca, a ponajviše konzistentnost i repetitivnost propagandnih parola, omogućile su širenje totalitarne ideologije, što je očito i na primjeru političkih neprijatelja režima, koji nesvjesno usvajaju vokabular totalitarne paradigme (Brzezinski i Friedrich, 1965: 143-144).

Revolucionarni moment totalitarnog pokreta predstavlja potreba uništenja postojećeg političkog poretka, s ciljem ekonomske, društvene i kulturne reorganizacije. Kontinuirano odbacivanje sadašnjosti zbog futurističke orijentacije pokreta koje proizlazi iz pseudoznanstvene doktrine, svojevrsna je baza za totalnu ekstenziju totalitarne moći na sve segment društva. Odlučnost pokreta da ostvari socijalnu promjenu neizbježno je dovela do upotrebe terora; promjena podrazumijeva određeni otpor koji je nužno ukloniti. Međutim, mogućnost solidarizacije i preklapanja interesa među različitim grupama održavala je otpor, stoga je bilo nužno primijeniti totalni i nepredvidljivi teror. Anticipiranje političkog otpora tako pada u drugi plan; teror je fundamentalna metoda, svojevrsni proces, ostvarenja totalnih ciljeva režima i održavanja permanentne totalitarne revolucije (Brzezinski i Friederich, 1965: 161-163). Teror je isprepleten sa potrebom pokreta za jednoglasnosti; upravo iz potonjeg razloga su organizirani brojni plebisciti i provizorni izbori u totalitarnim sistemima. Svrha je terora

ukloniti „parazitske“ elemente koji potencijalno mogu inficirati ostatak „normalnog“ društva i narušiti jednoglasnost. Zahtjev za pozitivnom akcijom članova omogućio je detektiranje različitih stupnjeva odanosti pokreta, što je prirodno proizvelo kompetitivnost među pripadnicima pokreta te formiranje elitnih odreda poput SS-a. Iako je primarni cilj bio uklanjanje neistomišljenika, eskalacija nasilja uslijedila je nakon stabilizacije totalitarnog pokreta te prebacivanjem fokusa sa objektivnih na kategoriju "potencijalnih" neprijatelja. Teror se tada okreće masama; kreacijom atmosfere i inzistiranjem na uniformnosti, izolira pojedince koji su potencijalni neprijatelji te paralizira otpor (Brzezinski i Friedrich, 1965: 169-170). Lista neprijatelja totalitarnih pokreta obuhvaćala je različite kategorije; međutim dvije su konstrukcije neprijatelja ključne za totalitarne pokrete: „internacionalna, kapitalistička židovska zavjera“ te koncept „neprijatelja naroda“ koji proizlazi iz buržoasko-internacionalne zavjere. Upravo je nedefiniranost i sveobuhvatnost koncepta „neprijatelja naroda“ omogućila likvidaciju širokih masa, to jest uspostavu mašinerije terora. Totalitarni pokreti nikada nisu javno proklamirali totalnu destrukciju svih neprijatelja, oficijalna politika temeljila se na reedukaciji i rehabilitaciji neprijatelja, što je zahtijevalo njihov angažman i žrtvu, i apsurdno je rezultiralo parolom „Arbeit macht frei“ u logorima (Brzezinski i Friedrich, 1965: 173-174).

Iluzorna je tvrdnja o isključivoj povezanosti terora sa totalitarnim režimima; njegova jedinstvenost je usavršavanje kontinuiteta terora uvođenjem vještina i znanja moderne tehnologije. Prvi korak svakako se sastoji od organiziranja institucija koje će detektirati neprijatelje – tajne policije, naročito u periodu implementacije specifičnih politika. Akceleriranje ekspanzije sovjetske tajne policije tako je rezultat procesa kolektivizacije te potrebe režima da se obračuna sa državnom birokracijom i unutarstranačkim devijacijama. Organiziraju se institucije koje postaju specifične za totalitarne režime: uniformirane naoružane bande, poput crnokošuljaša i skvadrasta te SA, međutim kao simbol totalitarne dominacije terora ističe se djelatnost Gestapa koji je, stavljen izvan kontrole pravnog sustava, provodio arbitrarno nasilje (Brzezinski i Friedrich, 1965: 175-176). Sustav metode na kojima totalitarni teror počiva su čistke, priznanja i sustav koncentracijskih logora, ovisno o kategoriji neprijatelja koju je nužno likvidirati. Čistke tako predstavljaju metodu koja se može lako opravdati potrebom pomlađivanja pokreta i postojećeg kadra, a njezina specifičnost je njezina ograničena primjena – usmjerena je isključivo na članove totalitarnog pokreta. Stoga čistke nikada ne obuhvaćaju kapitaliste ili Židove; preduvjet provođenja čistki, uz političku stabilnost koja omogućava pokretu mogućnost unutarnjeg obračuna, je pripadnost žrtve pokretu. Zanimljivo je kako, analizirajući njemački i sovjetski slučaj čistki, autori ističu, s jedne strane, funkcionalnost

sovjetskih čistki, koja je rezultat razvojnih etapa boljševizma i shodno tome promjenama smjera, čemu suprotstavljaju njemački obračun za vrijeme rata, koji zapravo predstavlja reakciju na potencijalnu dezintegraciju režima, a ne čistku. Masovne čistke su tako specifičnost komunističkog poretka; njihova uloga je važna za obnovu revolucionarnog žara i „cirkulaciju elita“, čime je ujedno onemogućeno stvaranje alternativnih izvora moći i održavanje centralne moći vođe (Brzezinski i Friedrich, 1965: 183-190). Provođene u tajnosti i tišini, od strane tajne policije, čistke tako predstavljaju suštu suprotnost priznanjima, koja neupitno imaju javni karakter. Priznanja su intriga mnogih istraživača totalitarnog pokreta koja proizlazi primarno iz pokušaja opisivanja dometa totalitarne ideologije. Efekt instaliranja lažnih suđenja, utemeljenih na priznanjima pojedinaca okrutnim tehnikama ispitivanja poput izazivanja nesanice, hladnoće i izgladnjivanja te sumnje u vlastitu procjenu, ima određenu edukacijsku komponentu za publiku, ukazivanjem na prisutnost zla u društvu te mudrost i snagu vodstva. Priznanja su ključ psihičke prisile: bazirano na ideji da su samo pripadnici pokreta ljudi, čime su oponenti podljudi, prisila omogućava izricanje smrtne kazne žrtvi ukoliko ne iskoristi priliku i transformira se u „novog čovjeka“. Njihova je konačna intencija uništenje pojedinca i njegova identiteta; totalna dominacija proizlazi iz polaganja prava na totalno posjedovanje svakog jastva individue (Brzezinski i Friederich, 1965: 195-196). Uništenje ljudske individualnosti i ljudskosti općenito, kod Arendt biva usavršeno u laboratoriju koncentracijskog logora, Brzezinski i Friederich naglasak stavljaju na operativni karakter logora, promatrajući ga samo kao jedno od navedenih metoda. Iako ističu jedinstvenost koncentracijskih logora totalitarnog režima; svojevrsni test za detektiranje totalitarnog režima je prisustvo ili odsustvo koncentracijskih logora, autori svrhu logora svode na eliminiranje socijalnih elemenata koji se ne mogu ili ne žele uklopiti u totalitarno društvo. Svrha je logora eliminirati sve stvarne, potencijalne i imaginarne neprijatelje režima, što podrazumijeva provođenje terora u nekoliko etapa: razdvajanje, ponižavanje, psihičko slamanje, i u konačnici, uništenje zatvorenika. Kategorije zatvorenika smještenih u logor karakterizira fleksibilnost; ne postoji jasno određenje kategorije političkih neprijatelja režima, pripadnika inferiorne rase, kriminalaca i asocijalnih pojedinaca. Fleksibilnost kategorija, u kombinaciji za nepostojanjem pravnog okvira i arbitrarnošću partijskih institucija u odabiru neprijatelja, rezultirala je uspostavom masovnih zločina. Totalitarna mašinerija, u provođenju svojih zločina, iz logističke perspektive, ovisila je o upravljanju logora od strane zatvorenika, što je postignuto razvijanjem animoziteta među različitim grupama, u borbi za puko preživljavanje (Brzezinski i Friedrich, 1965: 197-198). Usavršavanje metoda dovršeno je unutar boljševičkog sustava što je posljedica suočavanja sa socijalnim promjenama i otvorenim pitanjem nasljedstva, što je u fašizmu izostalo. Čistke,

mehanizam eliminacije i stimulacije unutar pokreta, priznanja, metoda klevetanja opozicije i potvrđivanja nepogrešivosti vodstva te logori, kao izvor jeftine radne snage i sredstvo eliminacije neprijatelja naroda, tako čine osnovne metode boljševičkog totalitarnog režima. Upravo je prikaz logora najbolji primjer fokusa funkcionalističke teorije, a ujedno i potencijalnog nedostatka: fokus na strukturu i operativnost i „mjerljivost“ određenog fenomena ili institucije, u određenoj mjeri ignorira puninu ideološkog momenta promatrane pojave. Naglašavanje instrumentaliziranja određene metode i promatranje njezine efikasnosti i svrhe za konsolidaciju strukture, neizbježno dovodi do zanemarivanja pojedinca u korist većih sustava, to jest struktura.

HISTORIOGRAFSKA PERSPEKTIVA: IGNORIRANJE ILI PRIHVAĆANJE

Kritika postojećih modela

Teorija totalitarizma, unutar opusa Hannah Arendt, predstavlja samo manji fragment njezine centralne okupacije što je reevalucija politike i političkog djelovanja. Idealiziranje grčkog polisa, utemeljeno na participatornoj politici, razlog je Arendtinom inzistiranju na važnosti političkog djelovanja. Totalitarizam se javlja kao sušta suprotnost, vrhunac degradiranja participatorne politike, koja zapravo korijene ima u temeljima modernog društva, koje je zaboravilo na svoju dužnost građanina – političku odgovornost. Arendtina teorija totalitarizma, objavljena u kontekstu Hladnog rata, imala je snažan odjek u znanstvenoj zajednici, što je rezultiralo određenim kritikama. Iako su kritike s historiografskog gledišta objektivne, naročito iz perspektive njemačke i ruske historiografije, nužno je slabosti historiografske analize Arendt obraniti njezinom primarnom intencijom: njezin cilj nije historiografska analiza i objašnjenje o tome što se dogodilo, već prezentirati model postojećih političkih mogućnosti i opasnosti koje prijete (Canovan, 1992: 60). Naravno, historijski kontekst nije irelevantan za Arendt: političko mišljenje mora biti utemeljeno u historijskom znanju, što je vidljivo i u njezinom pristupu koji se temelji na ulozi historijskog iskustva političkog i historijskog mišljenja. Radikalan potez Arendt, iz perspektive historiografije, predstavlja odbacivanje konvencionalnog narativa uzroka i posljedica, inzistiranjem na tezi o jedinstvenom karakteru totalitarizma. Totalitarizam tako predstavlja fundamentalnu rupturu u pretpostavljenom kontinuitetu povijesti (Owens, 2017: 10). Inzistirajući, u makijavelističkoj perspektivi, na važnosti kontingentnosti, koja je uzrokovala određeni vakuum iz kojeg je totalitarizam kristaliziran, Arendt se odmiče od

eksplanatornih principa, stavljajući kao glavni istraživački zadatak razumijevanje. Animizitet spram kauzalnosti rezultat je Arendtina odbacivanja determinističkih i teleoloških objašnjenja, upravo zbog teleološkog karaktera totalitarizma, ali i mogućnosti oslobađanja pojedinaca od njegove odgovornosti pod izlikom historijske neizbježnosti. Upravo iz odbacivanja linearnog shvaćanja povijesti, proizlazi motiv za izvođenje genealogije totalitarizma: Arendt genealogiju, koja je primarno vezana uz prirodne znanosti, stavlja u fokus svog istraživanja, tražeći, ne izvore totalitarizma kako sam naslov sugerira, već esenciju totalitarizma (Kang, 2013: 145 - 146). Izvori, oslobođeni tereta „historijske istine“, postaju kritičko sredstvo Arendtine analize, što je u konačnici rezultiralo identifikacijom elemenata koji su se kristalizirali u totalitarizam. Prva dva elementa, antisemitizam i imperijalizam, zbog povijesne utemeljenosti, u manjoj su mjeri podložni kritikama; posjeduju određeni „znanstveni“ kredibilitet. Historijska kauzalnost između rođenja apatrida i posljedica Prvog svjetskog rata, intenzivirana promulgacijom antisemitskih zakona, omogućila je stvaranje mase pojedinaca lišenih državljanstva, a shodno tome i pravne zaštite, što je ujedno fundamentalna premisa za ostvarenje Holokausta. Ideološka i materijaska filijacija između kolonijalizma i nacional-socijalizma, kristalizirana je na primjeru imperijalne vladavine u Africi; „institucionalizacija“ terora, putem administracije, prvi puta je testirana zahvaljujući imperijalizmu (Traverso, 2017: 102). Isprepletenost triju elemenata te izostanak koherentnosti i kauzalnog objašnjenja, kao i promjena pristupa Arendt u totalitarizmu - uvođenje fragmentirane historiografije, koja naglašava rupturu i dislokaciju, glavni su razlozi ignoriranja njezine teorije (Kang, 2013: 151). Iako, klasično historiografski, postoje slabe točke Arendtine teorije, većina kritika proizlazi iz potencijalnog nerazumijevanja misije Hannah Arendt. Krucijalni problem, iz kojeg proizlazi nerazumijevanje, jest diskrepancija između konvencionalne uloge historiografije, ali i političke znanosti, i zahtjeva koji Arendt stavlja pred akademsku zajednicu. Raspravljajući o ulozi historiografije i političke znanosti, kao dvije discipline koje, po mnogima, polažu primat na objašnjenje pojma totalitarizma, Arendt inzistira na suradnji disciplina. Zadatak je povjesničara analizirati i opisati nove strukture koje se pojavljuju, identificirajući njihove elemente i korijene, dok politička teorija treba osigurati konceptualni okvir, koji se ne oslanja na unaprijed zadane kategorije, jer upravo oslanjanjem na postojeći kategorijalni aparat, ne postoji mogućnost definiranja jedinstvene, singularne pojave poput totalitarizma (Owens, 2017: 11). Naravno, svaka historiografska i politološka analiza, neizbježno dovodi do komparativnog pristupa: kako bismo utvrdili „novinu“ neke pojave, nužno je objasniti zašto se ona ne uklapa u već postojeće modele. I historijsko-genetički i funkcionalistički pristup, u određenoj mjeri, primjenjuju komparativnu metodu, s ciljem razumijevanja zašto se totalitarizam ne može svesti pod već postojeće kategorije tiranije,

despotizma i drugih autokratskih poredaka. „Unitotalitaran“ karakter Arendtine teorije totalitarizma, čija je centralna pretpostavka sličnost, štoviše identičnost nacizma i boljševizma, generirao je mišljenje o nemogućnosti komparativne primjene njezine analize. U određenom aspektu, i sama Arendt je svjesna razlika između navedena dva pokreta; razlikovanje ideološke baze pokreta (rasa – socijalizam), te preduvjet postojanja atomiziranog društva, gdje njemačkom primjeru kao rezultatu historijskog razvoja suprotstavlja artificijelno stvaranje u sovjetskom primjeru. Esencija, to jest teror, je ista. Hostilitet spram njezine teorije dodatno je ojačala analogija teorije totalitarizma na boljševizam: *Izvori totalitarizma* primarno su bili namijenjeni generiranju teorije totalitarizma na nacional-socijalističkom primjeru. Kritike se baziraju na Arendtinu ignoriranju procesu modernizacije, koji se odvijao u totalitarnim uvjetima, te nedostatku izvora, što je moguće opravdati iz pragmatične perspektive: nakon pada nacionalsocijalizma dostupne su ogromne količine podataka, dok je boljševizam opstao i funkcionirao kao zatvoreni sustav. Opisana „analitička nemoć“ koncepta totalitarizma, rezultirala je odbacivanjem koncepta totalitarizma 70-ih godina od nove generacije socijalnih i političkih historiografa – revizionista, čime zapravo započinje historijsko promišljanje totalitarizma. Dijakronijska komparacija nacističke Njemačke i SSSR-a ukazala je na već spomenute razlike; u potrazi za sličnostima fokus je bio na političkoj homologiji i psihološkom afinitetu, dok su revizionisti naglasak stavljali na razlike u Hitlerovoj i Mussolinijevoj karizmi te kultu ličnosti Staljinu. Weberijanski ideal tip karizmatičke moći tako biva utjelovljen u Hitleru i Mussoliniju: smatrani gotovo „božanskom providnošću“ ostvarili su osjećaj fizičkog kontakta sa svojim sljedbenicima, što je dodatno ojačano djelovanjem propagande i idejama stvaranja „novog fašističkog čovjeka“. S druge strane, karakteristika Staljinova kulta ličnosti ogleda se u izdvojenosti od sovjetskih masa; njegova aura u potpunosti je artificijelna, s obzirom da nije kreator ideologije ni provoditelj Revolucije njoj nedostaje emocionalna komponenta sa sljedbenicima, koja je vidljiva kod njegovih fašističkih ekvivalenata (Traverso, 2017: 102-105). Komparacija je dodatno otežana i činjenicom kako Arendt, smatrajući kako totalitarizam sadrži nove institucije i operira u skladu s radikalno različitim setom vrijednosti, koji nije spoznatljiv postojećim legalnim, ili zdravorazumskim utilitarnim kategorijama, ne pokušava locirati totalitarizam unutar tipologije političkih sustava ili pomoću već poznatih i generalnih političkih kategorija (Burrowes, 1969: 275-278). S druge strane, Brzezinski i Friedrich, započinju upravo sa pretpostavkom kako je totalitarizam, iako različit, dio spektra autokracije, što je rezultiralo komparacijom i kontrastiranjem sa postojećim autokratskim režimima. Unatoč komparativnoj metodi, u njihovoj teoriji totalitarizma evidentan je nedostatak teorijskog okvira i konotativne definicije totalitarizma, što je rezultat dvije komparativne „zamke“: iako je

intencija komparacija sa autokracijama, kao glavna okosnica nametnula se demokracija, te s druge strane, primjenom totalitarne teorije na talijanski fašizam i ostale autokratske režime, koji ne odgovaraju navedenim značajkama, totalitarizam pokazuje elastičnost te potencijalno postaje sinonim za moderne diktature (Burrowes, 1969: 281-283).

Evidentno je kako i genetičko-historijska i funkcionalistička analiza detektiraju slične elemente totalitarizma, postoji niz preklapanja u teoriji totalitarizma Arendt i dva Brzezinski-Friedrich, međutim svrha analize u potpunosti je drugačija. Arendtina teorija ima određeni preventivni karakter, i sama autorica ističe kako, pomoću razumijevanja totalitarizma i odbacivanjem teze o neizbježnosti totalitarizma zbog historijskog razvoja, cilj je onemogućiti sličan krah ljudske civilizacije u budućnosti, podsjećanjem pojedinaca na njihovu dužnost političke odgovornosti i time, političkog djelovanja. Arendt se tako referira na djelatnost pojedinca; totalitarizam je antropocentričan projekt usmjeren na dokidanje glavnih obilježja ljudskosti, dok Brzezinski i Friedrich, fokusirani na strukturalne komponente novonastalog političkog poretka, nude svojevrsni alat za njegovo detektiranje. Jednako kao što i svaki politički poredak ima značajke koje ga određuju, autori ističu šest značajki koje su ključne za označavanje nekog poretka totalitarnim. Iako su sve značajke u različitom stupnju prisutne u sovjetskom komunizmu i njemačkom nacional-socijalizmu, slika koju projiciraju je statična, formalna i površna – totalitarizam je apstraktan model (Traverso, 2017: 103). Izvodeći klasični politološki pothvat, koji je djelomično svojstven i historiografiji, autori pokušavaju totalitarizam svesti na kategoriju, koja može biti „znanstveno“ validirana. Odsutnost ili prisutstvo određenog elementa, nažalost, rezultiralo je pretjeranim generaliziranjem, i iako je to temeljna intencija autora - pružiti generalnu teoriju totalitarizma, to je ujedno i najveća slabost njihove teorije, koja se možda najbolje ogleda u pojmovnoj analizi i nedostatku teorijskog okvira.

Totalitarizam, što je i vidljivo kroz Traversov prikaz razvoja koncepta, ima iznimno snažan instrumentalan naboj, koji je primarno proizlazio iz nedefiniranosti pojma, stoga je bio podložan historijskom kontekstu. Hladnoratovski kontekst, u kojem su oba djela nastala, ali i političko djelovanje autora, neupitno je utjecalo na njihovu teoriju totalitarizma. Kod Arendt je nužno zahtijevao odgovor na pitanje kako aplicirati njezinu teoriju na SSSR, što je rezultiralo i naknadnom analogijom, dok s druge strane, kod Brzezinskog i Friedericha je očigledan snažan fokus na potvrđivanje „totalitarnosti“ boljševičkog sustava. Ovdje je nužno naglasiti pojmovno razlikovanje kod autora, koje unosi konfuziju, ali ujedno i upućuje na „zamućenost“ koncepta totalitarizma: Arendt isključivo pod totalitarizmom navodi primjere nacional-socijalizma i boljševizma (s blagom intencijom detektiranja potonjeg u kineskom komunizmu u naknadnim

dijelovima), dok Brzezinski i Friederich raspravljaju o fašizmu i komunizmu. Izjednačavanje talijanskog fašizma i nacional-socijalizma, boljševizma i komunizma, u sebi sadrži opasnost generalizacije, a ujedno u sebi krije i sugestivnu moć, koja je refleksija hladnoratovskog konteksta, ali i rezultat spora u akademskoj zajednici. Određeni utjecaj na korištenje krovnih pojmova fašizma i komunizma potencijalno se krije i u binarnoj podjeli oblika vladavine na demokratske i antidemokratske, što je rezultat potrebe društva i politike da, u određenom smislu, restaurira vrijednosti demokracije nakon njezina kolapsa, naročito na europskom kontinentu. Iako navedeno izjednačavanje djelomično odgovara kriterijima Brzezinskog i Friedricha, ono neizbježno otvara pitanje o odnosu fašizma, ali i komunizma, sa totalitarizmom: postoje li dva različita politička poretka ili je fašizam dio totalitarnog spektra; ideologija, poredak ili pokret; te što obuhvaća konkretno pojam totalitarizam? Opisana konfuzija, svojevrsni je rezultat prirode koncepta totalitarizma i njegove, inicijalne, ekskluzivne upotrebe ograničene samo na nacizam i boljševizam, što je rezultiralo dokidanjem njegove povezanosti sa fašizmom. Fašizam je tridesetih usvojen od strane lijevo orijentiranih intelektualaca, kao pojam koji se, za razliku od totalitarizma koji obuhvaća poretke na oba spektra, referira isključivo na desno radikalne, ultranacionalističke pokrete i države. Unatoč tome, fašizam kao koncept, dominantan 60-ih i 70-ih godina, prepustio je mjesto konceptu totalitarizma, naročito zbog potrebe diskreditacije lijevog intelektualnog pokreta, ali i revizionizma unutar lijeve paradigme. Karl Dietrich Bracher, jedan od radikalnih branitelja ideje totalitarizma, shodno tome je odbio svrstati nacizam u europsku fašističku obitelj, dok povjesničar Emilio Gentile, stručnjak za talijanski fašizam, ističe totalitarni karakter talijanskog fašizma, međutim odbija uspoređivanje sa nacističkim nasiljem (Traverso, 2017: 109). Nasilje, iako postoji određeni konsenzus o njegovoj ulozi esencije totalitarizma, tako postaje glavna točka razlikovanja nacional-socijalizma i boljševizma, ali i osporavanja inkluzije fašističkog poretka u totalitarni spektar. Rasprava o internalnom karakteru sovjetskog terora nasuprot eksternom karakteru nacizma, što proizlazi primarno iz različite ideološke baze, rezultirala je sa nekoliko rasprava, primarno o „utilitarnom“ karakteru logora. Na tragu Hannah Arendt, Raymond Aron, francuski intelektualac, ekonomskom analizom ukazuje na različiti karakter koncentracijskih logora: u sovjetskom primjeru postoji određeni moment racionalnosti koji se ogleda u cilju, a to je socijalni projekt modernizacije putem kolektivizacije i industrijalizacije, međutim logika terora primijenjena u logorima onemogućila je njegovu ekonomsku efikasnost, štoviše nedostatak kadrova, zbog čistki, spriječio je potencijalni razvoj. S druge strane, nacistička specifičnost je kontradikcija između, u potpunosti, iracionalnih ekonomskih, društvenih i političkih ciljeva – reorganizacija njemačkog društva i Europe na temelju rasne hijerarhije, i racionalnih

znanstvenih metoda koje su rezultirale visokom efikasnošću koncentracijskih logora u ostvarenju njihova cilja, a to je uništenje (Traverso, 2017: 106). Različitost unutarnje logike nacizma i staljinizma, unatoč zajedničkim metodama i strukturama, dovela je u pitanje analitičku korisnost koncepta totalitarizma, koji počiva upravo na sličnosti opisanih poredaka. Nova perspektiva je omogućena primjenom dijakronijske i multifaktorske komparativne analize – otvorena je rasprava o prethodnicima i suparnicima nacizma i boljševizma, na temelju određenih historijskih obrazaca. Isaac Deutscher tako staljinizam vidi kao sintezu boljševizma i ruskog carizma, dok Arno Mayer obrazac sličan gladi prouzrokovanoj sovjetskom kolektivizacijom nalazi u velikoj gladi koja je pogodila irsku populaciju u 19. stoljeću. Teza o historijskim obrascima, materijalnim i kulturnim, i impliciranje na postojanje „prethodnika“ omogućila je odbacivanje teze mnogih povjesničara o nacizmu kao reakciji i defanzivnom nasilju spram boljševizma (Traverso, 2017: 108). S druge strane, otvorenost kategorije „prethodnika“, naročito prilikom analize ideologije, što je ujedno bio stup svakog totalitarnog istraživanja, postala je plodno tlo za politički obračun. Reduciranje totalitarizma na ideološki aspekt, to jest ideokraciju, upućivalo je na antiliberalan karakter totalitarizma, što je omogućilo obuhvaćanje fašizma i komunizma u jednu kategoriju. Analitički fokus postaje generiranje genealogija: s obzirom na antiliberelni karakter, korijeni totalitarizma se tako očitavaju iz protuprosvjete projekta, procesa sekularizacije (Eric Voegelin), Rousseauove političke filozofije i njegova koncepta slobode (Isaiah Berlin), uništenja tradicije racionalizma, univerzalizma i humanizma (Zeev Sternhell), centralne ekonomije (Friedrich von Hayek) te etničkog nacionalizma. Potreba poretka za nasiljem opravdana je, najčešće, korijenima u Francuskoj i Ruskoj revoluciji, gdje je uspostavljena svojevrsna „matrica totalitarizma“, što Furet izvodi na primjeru jakobinizma (Traverso, 2017: 111).

Neovisno o metodi i pristupu, činjenica je da su dominantno prihvaćene teze o supstancijalnoj jedinstvenosti boljševizma i nacizma. Analitička ograničenost i ideološki teret, kao posljedica konteksta unutar kojeg se koncept totalitarizma razvijao, neupitno su utjecali na stvaranje animoziteta, ali i početni izostanak konkretnog odgovora historiografije na ideološke debate o totalitarizmu. Naravno, postoje određene iznimke, poput gore navedenih primjera iz njemačke historiografije, međutim one predstavljaju određenu evaluaciju ponuđenih teorija, a ne sustavno historiografsko istraživanje. Promjena političkih okolnosti, primarno pluralnosti javnog prostora, a potom i akademske zajednice u zadnjim desetljećima 20. stoljeća, inicirala je promišljanje postojećih historiografskih metoda za proučavanje nacizma i boljševizma. Politički diskurs u potpunosti je asimilirao koncept totalitarizma; potreba društva za

revidiranjem marksistički obojane povijesti kao i javne debate o vlastitoj povijesti, na određeni su način zahtijevali od historiografije ispunjenje njezine društvene odgovornosti.

Sto godina kasnije

Završetak Hladnog rata i kolaps Sovjetskog Saveza omogućili su uspostavu pluralnog prostora, primarno uklanjanjem instrumentalne upotrebe historiografije i dostupnošću izvora, za reinterpretaciju prirode nacizma i boljševizma. Aktualizacija istraživanja totalitarnih režima, nakon završetka jedne smislene epohe ili Fukuyamina „kraja povijesti“, aktualizirala je i pitanje upotrebljivosti koncepta totalitarizma. Potreba za raspravom njegove upotrebljivosti konačno je zahvatila i historiografsku zajednicu, stoga zadnja tri desetljeća dolazi do historiografskog odgovora na koncept totalitarizma, koji je izostao prethodnih godina. Dolazi do kritiziranja postojećih modela i metoda, pronalaska alternativa i uvođenja novih tema. Iako je, naročito, metodološka rasprava s alternativnim pristupima ograničena na mali krug istraživača, postoji određeni konsenzus: komparacija je neizostavna metoda za historijsko promišljanje koncepta totalitarizma. Iako dolazi do historiografskog vala istraživanja u posljednja dva desetljeća dvadesetog stoljeća, njihova primarna okupacija jest nacionalna razina, međutim upravo ograničenost na nacionalnu historiografiju, lišenu velikih narativa, onemogućava daljnji razvoj i istraživanje totalitarnih poredaka – nužna je suradnja koja će uroditi multifaktorskom komparativnom analizom na globalnoj razini, što je neophodno s obzirom da se radi o njemačkoj i sovjetskoj povijesti (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 8).

Dominantne dvadesetostoljetne teorije totalitarizma, idiosinkratski pristup i kult ličnosti zamijenjeni su konceptom „zajedničkih temelja“, i shodno tome, komparativnom metodom. Naravno, komparativna metoda nije novitet; vidljivo je iz prikazanog kako je ona neizbježan i najpouzdaniji alat historijske analize. Fokusiranje na sličnosti ili razlike, ili njihovo svrstavanje spram liberalnih poredaka, omogućilo je teorijsko, ali ne i historijsko promišljanje nacizma i staljinizma. Izostanak preduvjeta za historijsko promišljanje djelomično je utjecao na izostanak historiografskog inputa u početnim debatama, kojima su, kao što je i prikazano, dominirali filozofi, društveni znanstvenici i javni intelektualci. Akumuliranje primarnih i sekundarnih izvora, jednako kao i razvoj nacionalnih historiografija, omogućava znanstveniku ne samo da detektira sličnosti ili razlike, već da ih i potkrijepi faktima (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 4). Zazor od upotrebe koncepta totalitarizma kao analitičkog sredstva proizlazi iz njegove nemogućnosti

da se primjeni na historijsku zbilju. Mehanički koncept funkcionalističke teorije Friedericha ili filozofski koncept Hannah Arendt, onemogućio je njihovu empirijsku validaciju, a ujedno su promatrane kao produkti Hladnog rata. Teza o neupotrebljivosti koncepta totalitarizma zbog njegovog ideološkog naboja i instrumentalnosti hladnoratovskog konteksta, dominantna je u akademskoj zajednici, iako ju je jednako lako diskreditirati, kao i kritizirati. Peter Grieder, u svome članku, „In Defence of Totalitarianism Theory as a Tool of Historical Scholarship“ (2007), što jasno ukazuje na njegov stav prema upotrebi koncepta, navodi nekoliko krucijalnih metodoloških prigovora upotrebi koncepta. Činjenica da je teorija totalitarizma omogućila osuđivanje Sovjetskog Saveza, ne umanjuje rezultate koje je postigla svojom metodologijom. Štoviše, neologizam „totalitarizam“ iskovan je početkom 20-ih, a ne za vrijeme Hladnog rata, koncept je upotrebljavan u jednakoj mjeri i od strane lijevih i desnih intelektualaca, a ironično je što je upravo u vrijeme Hladnog rata njegova upotreba i napuštena, što je 60-ih i 70-ih godina rezultiralo dominantnom upotrebom pojma „fašizam“. Iako postoje još mnogi prigovori vezani uz političku pristranost koncepta, primarno iz perspektive svojevrsnog zaštitnika liberalne demokracije jer joj predstavlja suštinski opozit, vrijednosti zapadne civilizacije kojima totalitarizam oponira nisu vezane isključivo uz koncept liberalne demokracije, što Grieder pokazuje na primjeru Deklaracije o ljudskim pravima, koja je baština i drugih oblika političkih poredaka. Niz metodoloških prigovora obuhvaća i *top-bottom* pristup teorija totalitarizma, koji dovodi u pitanje odnos države i društva, tezu o totalnoj dominaciji, kooperaciji i kolaboraciji društvenih elemenata, i u konačnici, stapanju društva i države. Navedeni prigovori ignoriraju nekoliko ključnih elemenata: cilj je totalitarne države kontrola i kreiranje fiktivne totalne dominacije, čime se ukida pluralnost glasova; naravno da su postojali neistomišljenici, međutim zbog totalne kontrole resursa komunikacije, javnost njihovih glasova nije bila moguća, što je upravo i ispunjena svrha totalitarizma. Druga kritika, koja se odnosi na pristup *top-bottom*, možda zapravo ni nije kritika u punom smislu riječi, već zapravo nadogradnja postojećih spoznaja. Činjenica da su Arendt te Brzezinski i Friederich svojevrsni debitanti u području istraživanja totalitarizma, uz limitirano postojeće „predznanje“ i izvore, limitiran je i opseg njihova rada, stoga nije moguće obuhvatiti sve potencijalne sfere istraživanja (Grieder, 2007: 565-572). Upravo je uloga kritičkog promišljanja i kontinuiranog reinterpretiranja, uvođenjem novih metoda i tema, na temelju već postojeće intelektualne baštine, ključna za spoznaju i razumijevanje svih događaja, a ujedno i zadatak znanstvenika. Temeljna pogreška, koja je vidljiva gotovo kod svih kritičara teorije totalitarizma, ogleda se u promatranju teorije totalitarizma kao apsolutne forme; fleksibilnost pojma totalitarizma neophodna je zbog toga što određene značajke s vremenom gube na značaju i važnosti, međutim temelji, neovisno o

alternacijama, opstaju (Grieder, 2007: 581). Drugi ključni faktor svakako se krije i u vremenskom kontinuumu i dugoročnim trendovima, to jest navodnoj statičnosti koncepta totalitarizma; teorija totalitarizma obuhvaća promjene, što proizlazi iz same naravi totalitarizma koja je dinamična, prilagođava se i modificira u skladu sa potrebama režima; modifikacija ne znači napuštanje temelja. Inicijalne pretpostavke teorije totalitarizma nužno je modificirati, što je ujedno rezultat prirodnog protoka vremena; iako su označene promjene djelomično obuhvatili u svojim revidiranim izdanjima, jednako kao i modifikacije na temelju kritika, događaji i transformacije koje su uslijedile, nužno zahtijevaju daljnja istraživanja s novim pristupima. Upravo dugotrajnost sovjetskog režima upućuje na problem simetričnosti sa ostalim sličnim režimima; te ujedno ukazuje na svoju specifičnost – treba li se fokusirati isključivo na staljinizam, kao samostalan fenomen, ili cijeli sovjetski eksperiment, koji tada nužno zahtijeva usporedbu sa fašističkim poretcima s ciljem pronalaska razloga njihova sloma, i u konačnici, u kojoj je mjeri staljinizam determinirao razvoj sovjetskog eksperimenta (Roberts, 2006: 2). Stvaranje prošlosti neophodno generira nova pitanja; cilj je suvremene historiografije uspostaviti genezu šireg područja mogućnosti iz kojih se kristalizirao totalitarizam, imajući u vidu njegovu kontingentnost.

Iako postoji generalna tendencija napuštanja koncepta totalitarizma zbog njegove analitičke manjkavosti, potrebe suvremenog društva i status koncepta totalitarizma u javnom diskursu, ponovno zazivaju promišljanje koncepta. Impulsi za ponovno istraživanje totalitarizma nisu isključivo znanstvene naravi; širenje demokracije kao europskog i globalnog fenomena, poreci nastali raspadom Sovjetskog Saveza, poveznica između religijskog fundamentalizma i terora, samo su neki od impulsa suvremenog društva. Resurekcija koncepta totalitarizma u svojstvu slobodnog agenta ukazala je, prema Geyeru (2009: 15-17) na tri potencijalna područja koja zahtijevaju revidiranje i uklanjanje dosadašnjih nedostataka: intelektualna historija, to jest njezino naslijeđe već etabliranih teorija totalitarizma; pristranost dosadašnjih historiografskih istraživanja koja se temelji na ignoriranju određenih sfera poput vrijednosti, normi, ponašanja i preferencija te uloga države i međuratnog etatizma. Cilj je sveobuhvatna procjena dva režima i njihove kompatibilnosti, polazeći od tri razine sveobuhvatne analize, to jest dimenzija historiografske zbilje: unutrašnja dimenzija koja inzistira na promatranju dijelova i cjeline uvođenjem novih varijabli; razmatranje sinkronijske komparabilnosti nacizma i staljinizma napuštanjem „epistemološkog zatvora istovjetnosti“ što omogućava validiranje značaja razlika te historijski ili dijakronijski kontekst, što omogućava razmatranje proučavanih pojava na razini globalne povijesti (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 18-19).

Međutim, prije nego što se potvrde ili uklone nedostaci teorija totalitarizma, nužno je obraniti „čast“ komparativne metode. Konvencionalni teorijski prigovor komparaciji koji proizlazi iz neponovljivosti historijskog iskustva, moguće je premostiti napuštanjem nacionalno limitirane historijske misli i izbjegavanjem sinteza koje su primarno fokusirane na sličnosti poretka. Za otkrivanje neistraženih područja istraživanja i otkrivanja značaja razlika, nužno je revidirati dosadašnji „jedan na jedan“ pristup. Revidiranje je moguće isključivo na temelju pluralnosti perspektiva, to jest pomoću upoznavanja historiografskih pothvata ostalih historiografija i odbacivanjem eksplanatorne moći komparacije po principu uzrok-posljedica, s obzirom da potonje diskreditira vrijednost komparacije, propitujući njezin genealoški karakter (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 22). Upotreba komparacije kao sredstva „osvjetljavanja“ uzroka i posljedica u određenim je primjerima predstavljala sredstvo za suočavanje s prošlošću i izgradnju nacionalnog identiteta, a samim time i instrumentalizaciju povijesti za potonji pothvat. Očigledni primjer predstavlja javna debata *Historikerstreit*, koja osim sukoba lijevih i desnih intelektualnih struja krajem 80-ih i početkom 90-ih godina, ilustrira relativizaciju koju uzročno-posljedična analiza omogućava. Zanimljivo je, u kontekstu razmatranja zahtjeva novih historiografskih pravaca koji počivaju na nadilaženju okova nacionalne historiografije, kako je upravo Ernst Nolte, glavni protagonist *Historikerstreita*, inzistirao na promatranju nacizma u širem kontekstu njemačke, ali i globalne povijesti 20. stoljeća, po uzoru na principe ulaznog trenda u historiografiji – historije svakodnevice. Iako je istraživanje mikrorazine doprinijelo novim spoznajama o naravi nacističkog poretka, ono je dovelo do određene relativizacije „totalne dominacije“ na kojoj se pokret temeljio. Primarni impuls za *Historikerstreit* proizlazi iz potrebe demistificiranja i okončanja demonizacije nacističkog poretka te njegovog smještaja u okviru europske politike 20. stoljeća (Nolan, 1988: 70-71). Nolte, odbacujući teoriju totalitarizma zbog njegove manjkavosti te inzistirajući na nacizmu kao dijelu fašističke obitelji, korijene „totalitarnog“ modela pronalazi u ruskom boljševizmu; nacizam tako nastaje kao reakcija na boljševizam, inherentno preuzimajući njegove metode koje su formirane u vrijeme ruskog građanskog rata. Boljševizam tako postaje model i uzrok erupcije nacizma, što je relativiziralo singularnost nacističke vladavine. Zamku historizacije, u koju je Nolte svjesno ili nesvjesno upao, moguće je izbjeći samo komparativnom analizom neopterećenom pristranošću istraživača. Ideološku obojanost koncepta totalitarizma, što je jedan od temeljnih razloga za Nolteovo odbacivanje koncepta, Nolte zamjenjuje društvenim imperativom za kreiranje nacionalnog identiteta, što je nemoguće bez „normalizacije“ Trećeg Reicha unutar njemačke povijesti 20. stoljeća. Suočavanje s prošlošću, inicirano restauracijom nacionalnog identiteta, tako predstavlja distorziju povijesti zbog spašavanja historijskog identiteta. Vrhunac distorzije

svakako predstavlja poricanje Holokausta, utemeljeno na banalnom uvjerenju o židovskoj zavjeri čiji je dio izmišljanje horor priče koncentracijskih logora, ili upravo ignoriranjem originalnosti Hitlerova antisemitizma, koji nije staljinistička metoda, već sastavni dio Hitlerove nacističke ideologije, na temelju antikapitalista Gottfrieda Federa (Kershaw i Lewin, 1997: 5-6).

Nužno je odbaciti monokauzalna objašnjenja, jednako kao i instrumentalizam komparacije, a to podrazumijeva vraćanje već postojećim totalitarnim teorijama, sa jasnim odbacivanjem njihovog formalizma, to jest rigidne upotrebe temeljnih pretpostavki. Postojeće teorije totalitarizma predstavljaju početni impuls istraživanja; gdje su one pretpostavljale istovjetnost dvaju režima, zapravo se, uvođenjem „zajedničke povijesti“ kao temelja analize, ocrtavaju razlike (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 24-26). Vođeni vizijom komparacije kao svojevrsnog historiografskog laboratorija, suvremeni historiografi odbacuju konvencionalnu teorijsku kritiku koja se temelji na dihotomiji između neponovljivosti historijskog iskustva i repetitivnog, utvrđenog znanja. Upravo je repetitivnost, to jest mogućnost rekonstruiranja prvobitnih uvjeta i njihova validacija temelj prirodnih znanosti. Ian Kershaw odbacuje navedene teze, inzistirajući na korištenju komparativne metode za detektiranje jedinstvenih pojava; jednako kao što jedinstvo svake individue ne pretpostavlja odbacivanje koncepta čovječanstva i društva i mogućnosti generalizacije. Komparativnu metode je pritom nužno sagledati u punom opsegu; nužno je odbaciti isključivi fokus na traženje sličnosti jer upravo razlike omogućavaju detektiranje zajedničkih temelja, a jednako tako i specifičnost i jedinstvenost određenih pojava. Odbacivanje upotrebe teorije totalitarizma, naročito od strane povjesničara koji nude novi pristup i metodologiju, neupitno otvara pitanje zašto onda uspoređivati navedena dva sistema? Prvi razlog svakako predstavlja upravo dominantna upotreba koncepta totalitarizma, kao što Kershaw ističe, komparativnog koncepta *par excellence* (Kershaw i Lewin, 1997: 3), što ujedno ukazuje i na nemogućnost zaobilaženja koncepta. Najveći teret koncepta totalitarizma ne ogleda se u inzistiranju na istovjetnosti, koja nije u potpunosti utemeljena, već u korištenju koncepta u ideološke i propagandne svrhe, što je diskreditiralo vrijednost komparacije dovodeći u pitanje njezinu objektivnost. Objektivno motivirana upotreba komparativne metode, uzimajući u obzir i sličnosti i razlike, omogućava pronalazak zajedničkih temelja, što je temeljni pristup svih novijih istraživanja. Fokusiranje na zajedničke temelje, bazirano na priznavanju krucijalnih razlika, omogućava približavanje objašnjenju kako su dvije diktature, unatoč fundamentalnim razlikama, skoro simultano nastale u zemljama različitog profila (Kershaw i Lewin, 1997: 5-6).

Preispitivanje temeljnih postavki dominantnih teorija totalitarizma, sa jasno razrađenom komparativnom metodologijom, uspostava svojevrsnog paralelizma, što nam sugeriraju i Kershaw i Geyer, rezultiralo je uvođenjem novih subjekata istraživanja, koji su dosad bili zapostavljeni zbog formalizma teorija. Historiografski napredak se primarno ogleda u odmicanju od dominantnog recepta - mogućnosti aplikacije teorije i njezine evaluacije, prema izgradnji sustavne metodologije koja predstavlja jasno pozicioniranje historiografa. Suvremena historiografska istraživanja totalitarizma po prvi puta jasno ističu razloge odabira određene metode, konteksta i pristupa, navodeći jasno njihove prednosti i limite, kao i potencijalne nedostatke vlastita istraživanja. Upravo se sa potonjim, a ne primjenom teorija i njihovom validacijom, kao i uzročno-posljedičnom vezom i vrijednošću historiografskog fakta, gradi znanstveni temelj. Novitet svakako predstavlja zamjena subjekta istraživanja; ideologija više nije centralna kategorija, fokus je na praksi – u središtu istraživanja su praksa vladavine, korištenja nasilja, izgradnje društva te međusobne interakcije i imaginacije dvaju režima. Ideologija tako nije promatrana kao zasebna sfera, s obzirom na nemogućnost utvrđivanja njezine prakse, već se promatra kao integralni dio svake prakse, što zapravo ukazuje na njezin značaj (Geyer i Fitzpatrick, 2009: 28). Analize su omogućile otvaranje novih tema preispitivanjem dominantnih značajki, u fokusu Iana Kershawa tako bivaju dvije glavne teme: razmatranje kulta vodstva specifičnog za totalitarizam te „smrtonosni sukob“ nacizma i staljinizma za vrijeme Drugog svjetskog rata. U odnosu na ranija istraživanja, slične tematike, dolazi do upotrebe novih koncepata i perspektiva (poput sociološkog *inputa* Michaela Manna), te se propituju odnosi za koje se smatralo kako su unaprijed zadani. Moshe Lewin i Hans Mommsen, primjerice, proučavajući ulogu birokracije i arbitrarni osobni despotizam vođe, ukazuju na samodestruktivnost totalitarnog pokreta koja je posljedica razaranja birokracije, primarno načelima arbitarnosti i nesigurnosti, koja su sušta suprotnost naravi birokratiziranog aparata. Upravo je nepostojanje institucija koje će preuzeti odgovornost u kritičnim trenucima, omogućilo „kumulativnu radikalizaciju“, koja je rezultirala nemogućnosti ograničenja radikalne dinamike režima (Kershaw i Lewin, 1997: 11-12). Paralelizam istraživanja, utemeljen na interakciji njemačke i sovjetske historiografije, multiperspektivnost i multikauzalnost imaju svrhu premošćivanja elastičnosti i polimorfnosti koncepta totalitarizma, što je implicirano i u nazivu studije koja zagovara opisani pristup „Beyond Totalitarianism“ (Geyer i Fitzpatrick, 2009). Iako on ujedno implicira i na svojevrsno odbacivanje teorije totalitarizma, zahtjev za slojevitošću i multiperspektivnošću, te nadilaženje isključivo ideološke naravi koncepta koja pretpostavlja određenu kauzalnost, zajednički je historiografski put pobornika i oponenta koncepta totalitarizma. Nužno se osloboditi ideološkog tereta koncepta totalitarizma, što je

otežano i problematikom pojma ideologije te potrebom povezivanja intelektualnih korijena i totalitarne prakse, simultanim proučavanjem ahistorijskih i historijski specifičnih uvjeta. Ahistorijske kategorije od moći i zla do diferencijacije osobnih sklonosti pojedinaca, nužno je uklopiti u historijska istraživanja, bez obzira na opasnost moralizacije i redukcionizma. Slojevito istraživanje, uzimajući u obzir ahistorijske kategorije, nacionalne specifičnosti i nadnacionalne historijske uvjete, neovisno o težini zadataka, uvjet je za stvaranje društveno odgovornog društva u kojem historiografija ima ključnu ulogu (Roberts, 2006: 476). Dublje razumijevanje totalitarizma u njegovoj povijesnoj specifičnosti omogućava nam da bolje formuliramo skrivena pitanja o mogućnostima koje su pred nama i opasnostima sa kojima se suočavamo u posttotalitarnom okruženju. Ključno je pitanje da li je totalitarizam postojeća moderna mogućnost ili je ipak epohalni fenomen karakterističan za prošlost, što ne znači, ukoliko i prihvatimo potonje, da određeni elementi modernosti nisu dio naše sadašnjosti. Kao što ističe Roberts (2006: 453), raspravljajući o posttotalitarnom svijetu, usponu novog radikalizma i problemima relativizacije određenih fenomena, iako smo prihvatili imperativ „nikad više“ (*never again*), dovodeći u pitanje predmet tog imperativa, to jest njegov sadržaj, nemoguće je postići kolektivnu odgovornost i djelovanje.

Pretjerana je generalizacija suvremenu historiografiju podijeliti na temelju linije prihvaćanja ili odbacivanja koncepta totalitarizma. Postoji nekoliko istaknutih točaka preklapanja u oba zahtjeva: polazišna točka je već postojeće znanje, koje neophodno uključuje postojeće teorije totalitarizma; prihvaćanje relativnosti i fleksibilnosti pojma; određeni eklektični pristup koji nije limitiran konačnim produktom te zahtjev za proučavanjem historije nehumanosti (Kershaw i Lewin, 1997: 25) koji se temelji na slobodnoj razmjeni ideja, čime se ujedno kreira baza objektivnih akademskih istraživanja (Grieder, 2007: 569). Nužno je osloboditi koncept totalitarizma njegove arbitrarne i instrumentalne upotrebe, a to je jedino moguće sustavnim historiografskim radom koji se temelji na kritičkom preispitivanju. Za razliku od ostalih društvenih znanosti, poput filozofije, sociologije i političke znanosti, historiografija ima jednu vrstu posebne društvene odgovornosti i statusa. Banalizirano, ljudska potreba za spoznavanjem događaja iz prošlosti uvijek intuitivno vodi u područje historiografskog djelovanja, s obzirom da, za razliku od politološke znanstvene rigidnosti ili filozofske nerazumljivosti, historiografija nudi određeno utočište i znanje običnom pojedincu. Historiografija tako predstavlja sponu između rigidnosti znanstvenog svijeta i potrebe društva za razumijevanjem svoje prošlosti. Iako koncept totalitarizma nužno zahtijeva određeno znanstveno utemeljenje, ukoliko želi preživjeti, što je nužno s obzirom na njegovu ukorijenjenost u javni diskurs i sve veću instrumentalizaciju,

nužno je da historiografija aktivno sudjeluje u pothvatu spoznavanja navedenog koncepta i njegova značenja, neovisno radi li se o prihvaćanju ili odbacivanju. Historiografija nužno mora svoju „manu“, a to je upitno znanstveni karakter, pretvoriti u vlastitu prednost i sudjelovati u svojevrsnom prosvjećivanju građanina, vodeći se pritom objektivnim historiografskim postupkom. Iako se u navedenom zahtjevu krije opasnost manipulacije i uvođenja teološkog shvaćanja, pa shodno tome i potencijalno totalitarnog, pluralnost i interdisciplinarnost na kojoj počiva suvremena akademska zajednica, svojevrsni je mehanizam kontrole. Ignoriranje i desetljeća šutnje historiografske zajednice nužno je okončati; društvena je odgovornost, a ne isključivo zadatak, historiografije sudjelovati u Arendtinom pothvatu prevencije i oblikovanja politički odgovornih i sposobnih građanina.

SUVREMENA APORIJA KONCEPTA TOTALITARIZMA

„Vrlo malo pojmova našeg političkog i povijesnog leksikona je tako podatno, elastično, polimorfno i [u konačnici] dvosmisleno kao totalitarizam“ (Traverso, 2017: 99).

Supstancijalna dvosmislenost totalitarizma proizlazi iz činjenice da u isto vrijeme predstavlja fakt (totalitarni režimi kao historijska zbilja), koncept (totalitarna država kao novi tip političke moći koji se izdvaja od klasičnih tipologija), te teoriju (model koji počiva na zajedničkim elementima dobivenim komparativnom metodom) (Traverso, 2018). Upravo opisana kompleksnost koncepta totalitarizma zahtijeva pristup koji nadilazi okvire isključivo jedne znanstvene discipline – interdisciplinarnost je neophodna za razumijevanje totalitarizma. Interdisciplinarnost omogućava multiperspektivnost, a upravo je više perspektiva jednog događaja, u maniri Keitha Jenkinsa, put do spoznaje.

Onemogućuju li navedene karakteristike koncepta totalitarizma zaista njegovu upotrebu u historiografskim istraživanjima? Razvoj historiografije neupitno je pod utjecajem dinamike razvoja potreba ljudskog društva koje iziskuju nove pristupe stavljajući fokus na nove aktere i razotkrivajući dinamiku odnosa koja je dotad bila neopažena. Dinamika odnosa, u određenoj mjeri, počiva na konfliktima i kontingentnosti, stoga se javljaju i novi odgovori na postojeću dinamiku društva – suočavamo se s novim pojavama poput neofašizma i populizma, koje jednako kao i totalitarizam, odlikuje pojmovna nejasnoća. Bolest novih pojmova ogleda se u njihovoj instrumentalizaciji – sa snažno negativnom konotacijom, navedeni pojmovi, a naročito totalitarizam, služe kao kritičko oruđe. Svaka politika vlade koja se interpretira kao zadiranje u

privatni prostor pojedinca, ili radikalizacija određenih pokreta, kao i neadekvatno rješavanje gorućih kriza poput migrantske, označava se totalitarnim. Repriza hladnoratovskog konteksta i instrumentalne upotrebe pojma totalitarizma djelomični je rezultat „njegove stabilizacije“ u javnom diskursu, što je rezultat zazora znanstvene zajednice prema pojmu što ga je ponovno svelo na deskriptivnu kategoriju. Iako je teorija totalitarizma oživljena komparativnim analizama i postkolonijanim pristupom, deskriptivnost pojma u javnom diskursu, često dovodi do njegove relativizacije. Iako ne nužno, relativizacija određenog koncepta, kao svojevrsnog analitičkog oruđa, povremeno rezultira relativizacijom njegova sadržaja. Opasnosti relativizacije koncepta totalitarizma obuhvaćaju nekoliko problema, od kojih je svakako najvažnija problematika Holokausta, koja je nedavno aktualizirana. Iako mnogi raspravu nazivaju *Historikerstreit 2.0*, zapravo njezin naziv *Katekizam Nijemaca*, upućuje na srž debate: stav Nijemaca prema Holokaustu, kao jedinstvenom i singularnom događaju zbog njegove usmjerenosti na uništenje Židova, postao je dio moralne kulture, čime je onemogućen prostor za kritičko propitivanje. Kolektivna odgovornost Nijemaca tako postaje dio njemačkog identiteta, iz čega proizlazi problem identifikacije ostalih pripadnika njemačke zajednice (multikulturalna sredina), mogućnosti komparacije s ostalim genocidima, kao i uključenje ostalih žrtava u komemoriranje zločina totalitarnih režima (Moses, 2021: 1). U određenoj mjeri, problematika koncepta totalitarizma preslikava se na proučavanje njegove glavne odrednice - laboratorija smrti. Zamka relativizacije počiva na smještanju Holokausta u širu europsku povijest nasilja i kolonijalizma, što neadekvatnim pristupom može rezultirati pobijanjem teze o singularnosti na temelju određene racionalizacije totalitarne mašinerije smrti pomoću teza o njemačkoj paranoji od židovske kolonizacije ili promatranjem politike sjećanja kao instrumenta kojim se pažnja skreće s ostatka kolonijalne prošlosti. Koncept totalitarizma, sa svojim elementima, tako ponovno postaje dio političkog i ideološkog bojnog polja, to jest postaje *Kampfbegriff*.

U vremenu snažnog naglaska na kulturu sjećanja, s obzirom na protok generacija, ali i sve snažnijih politika povijesti, koje nerijetko počivaju na instrumentaliziranju povijesti zbog legitimacije vlastitih političkih ciljeva, nužno je osloboditi se ponovne političke uvjetovanosti znanosti. Ignoriranje koncepta totalitarizma može biti samo ideološki uvjetovano, međutim i njegovo potencijalno odbacivanje nužno zahtijeva sustavno istraživanje i propitivanje postojeće vrijednosti koncepta totalitarizma. Njegova važnost za društvenu dimenziju je neupitna – neovisno o tome razmatramo li ga kao fakt, metodu ili teoriju, totalitarizam je podsjetnik na dio ljudske povijesti koji je obilježio krah vrijednosti društva, ali i pojedinca. Arendtijanska teorija

totalitarizma pritom upućuje najveći apel pojedincu; svojevrsni podsjetnik na moć i sposobnost pojedinca da djeluje u političkom i društvenom prostoru te da je agent kreiranja povijesti.

Moć koncepta totalitarizma ogleda se u upravo u njegovoj nepoznatljivosti koja ima dvostruku funkciju: dok s jedne strane, omogućava neprekidno propitivanje dominantnih teza i uvođenje novih aktera i metoda s ciljem razumijevanja, s druge strane, sve što je nepoznatljivo u određenoj mjeri generira strah, koji može rezultirati, što je i prikazano djelomično u teoriji Hannah Arendt i početnim investicijama historiografije u raspravu o naravi totalitarizma, ignoriranjem. Ignoriranje pritom predstavlja najveći „zločin“ znanosti i društva; jer upravo ignorantnost omogućava uspon poredaka poput totalitarizma. *Common sense*, koji je uništen u totalitarnom društvu atomiziranih pojedinaca, budući da počiva na interakciji s drugim pojedincima, nužno je ojačati, naročito u suvremeno doba koje, u određenoj mjeri, karakterizira atomiziranost i preplavljenost javnog prostora političkim religijama i mitovima. Znanje predstavlja najveće kritičko oružje pojedinca, a spoznavanje „pakla na Zemlji“, uspostavljenog totalitarnom ideologijom, nemoguće je bez koncepta totalitarizma. Zamjena koncepta totalitarizma s drugim pojmovima, poput biopolitike, svakako je zanimljiva tema, međutim činjenica jest da će i novi pojmovi, vječno biti okovani „starom slavom“ njihovih prethodnika.

Iako ovaj rad ne nudi konačan odgovor na probleme koje koncept totalitarizma sadrži, promišljanje problematike koncepta totalitarizma i upućivanje na njegovu važnost, jednako kao i historiografije, u kreiranju odgovornih političkih građanina impuls je za dodatna istraživanja, naročito u suvremeno doba gdje se kontinuirano, uz razvoj suvremene tehnologije i mijena društvene dinamike, susrećemo s nepredvidljivim i novim.

BIBLIOGRAFIJA

- Arendt, Hannah (2015) *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Bloch, Marc (2008) *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Zagreb: Srednja Europa.
- Bongiovanni, Bruno (2005) Totalitarianism: the Word and the Thing. *Journal of Modern European History*, 3 (1): 5-17.
- Brzezinski K. Zbigniew, Carl J. Friedrich (1965) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Burke, Peter (1993) *History and Social Theory*. New York: Cornell University Press.
- Burrowes, Robert (1969) Totalitarianism: The Revised Standard Version. *World Politics*, 21 (2): 272-294.
- Canovan, Margaret (1992) *Hannah Arendt. A Reinterpretation of her Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geyer, Michael, Sheila Fitzpatrick (2009) *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grieder, Peter (2007) In Defence of Totalitarianism Theory as a Tool of Historical Scholarship. *Totalitarian Movements and Political Religious*, 8 (3-4): 563-589.
- Gross, Mirjana (1980) *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Gross, Mirjana (1996) *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Iggers G. Georg (2014) *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*. Beograd: Arhipelag.
- Jelenić, Josip (1996) Totalitarizam: političko, sociološko i gospodarsko očitovanje. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 51 (1-2): 15-33.
- Jenkins, Keith (2008) *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa.
- Kang, Taran (2013) Origin and Essence: The Problem of History in Hannah Arendt. *Journal of the History of Ideas*, 74 (1): 139-160.
- Kershaw, Ian, Moshe Lewin (1997) *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kurelić, Zoran (1996) The Dark Crystal. *Politička misao: časopis za politologiju*, 33 (5): 86-98.

- Macan, Ivan (1996) Filozofska analiza totalitarizma. *Obnovljeni Život*, 52 (1/2): 35-47.
- Moses, A. Dirk (2021) The German Catechism. *New Fascism Syllabus* (May 25 – June 2, 2021). URL: <http://newfascismsyllabus.com/news-and-announcements/the-catechism-debate> (16.02.2023.)
- Nolan, Mary (1988) The Historikerstreit and Social History. *New German Critique*, 44: 51-80.
- Owens, Patricia (2017) The international origins of Hannah Arendt's historical method. *Political Power and Social Theory*, 32: 37-62.
- Ribarević, Luka (2014) Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt. *Politička misao: časopis za politologiju*, 41 (2): 103-116.
- Roberts, D. David (2006) *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe: Understanding the Poverty of Great Politics*. New York: Routledge.
- Traverso, Enzo (2017) Totalitarianism between History and Theory. *History and Theory*, 55 (4): 97-118.
- Traverso, Enzo (2018) Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta. *Slobodni Filozofski*. URL: <http://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html> (16.02.2023.)

SAŽETAK

Svrha je ovog rada ukratko predstaviti proučavanje i problem primjene koncepta totalitarizma u suvremenoj historiografiji, prateći pritom razvoj koncepta na temelju genealogije Enza Traversa, kao i razvoj same historiografije, s obzirom da su promjene u disciplini utjecale i na status navedenog pojma, koji je u pojedinim vremenskim razdobljima predstavljao i točku prijepora u široj znanstvenoj zajednici. Različiti pristupi proučavanja koncepta totalitarizma obrađeni su na temelju dvije studije slučaja totalitarizma: filozofske studije Hannah Arendt „Izvori totalitarizma“ (1951) te politološke studije Zbigniewa Brzezinskog i Carla J. Friedricha „Totalitarian dictatorship and autocracy“ (1956). Kritičkim promišljanjem dominantnih teorija totalitarizma stvoreni su novi potencijali njegove upotrebe u suvremenoj historiografiji, što je neophodno, s obzirom na njegovu sveprisutnost i instrumentalizaciju u javnom diskursu.

Ključne riječi: totalitarizam, historiografija, Enzo Traverso, Hannah Arendt, Zbigniew Brzezinski, Carl J. Friederich, komparativna metoda, instrumentalizacija

SUMMARY

The main purpose of this paper is to present different studies and problems of using the concept of totalitarianism in modern historiography while following the evolution of the mentioned concept based on genealogy of Enzo Traverso. By doing so, the development of the historiography is also being observed considering how its changes had an effect on the status of the concept which in certain time periods represented a point of dispute in a wider scientific community. These different approaches of researching the concept of totalitarianism are presented through Hannah Adrendts philosophical study „The Origins of Totalitarianism“ (1951.) and political study of Zbigniew Brzezinsky and Carl J. Friedrich „Totalitarian dictatorship and autocracy“ (1956.). With critical reflection on dominant theories of totalitarianism, new potential of his use in modern historiography was created, which is (as it shows) necessary, considering its presence and instrumentalization in public discourse.